

فولکلور توپلاما قیلاووزو (گوئی مدنیّت اوجاگی) ۲

WWW.AZODKITAB.NET

حسین محمد خانی ((گوئییلی))
عسگر علیانی ((یاشیل))

تهران - ۱۳۸۴

فولكلور توپلاما قىلاووزو

«گونئی مدنیت اوجاغی» ۲

يازانلار:

حسین محمدخانی (گونئیلى)

عسگر علیایی گلپان (ياشیل)

۱۳۸۴

محمدخانی، حسین، ۱۳۳۴-، گردآورنده
فولکلور توپلاما قیلاووزو / حاضیرلایانلار حسین محمدخانی (گونئیلی)، عسگر علیایی
کلیان (یاشیل)، - - کرج: حسین محمدخانی، ۱۳۸۴.
۱۶۸ ص.

ISBN: ۹۶۴-۰۶-۶۴۷۴-X: ۱۲۰۰۰ ریال

ترکی،
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا،
۱. فرهنگ عامه - - ایران - - آذربایجان، الف علیایی کلیان، عسگر، ۱۳۴۷-،
ب. عنوان

۳۹۸/۰۹۵۵۳ GR ۲۹۱/ ۱۴ م ۳

۲۸۶۴-۸۴ م

کتابخانه ملی ایران

اثرین آدی: فولکلور توپلاما قیلاووزو

یازانلار:

۱- بیلیم یوزدلاریندا ادبیات و فولکلور اؤیره تمنی حسین م. «گونئیلی»

۲- مؤهندیس عسگر علیایی کلیان «یاشیل»

نشره حاضیرلایان: گونئی مدنییت اؤجاغی

بیلگی سایار ایشلری: آیدین محمدخانی

چاپ ایلی و چاپ یشری: تهران - ۱۳۸۴

چاپ حاقی: یازانلاریندیر

صحیفه لرین سای: ۱۶۸

قابلیغین طرحی: رضا نصیری کلیان

سای: ۱۰۰۰ نۆسخه

نیز: ۱۲۰۰ تۆمن

شابک: ۹۶۴-۰۶-۶۴۷۴-X

ساتیش یشرلری: تهران - اندیشه نو، تبریز- اختر و یاران نشریاتلاری، باشقا

شهرلرده تۆزکجه کیتابلارین ساتیش مرکزلری.

بو مجموعه، «گوڭنى مەنىيەت اۋجاغى» نىن
 اۋيەلر يىنىدىن اۋلان على اكبر منظورى خامنە، اكبر صالحى،
 حسين گوڭنىلى، احد ملكى، عبدالعلى مجازى (اسلان)،
 محمد فداكار (سليم اۋغلو)، آغشىن آغكمىرلى، محمود
 آرامجان (آرام)، حسين ولى جاني، و عبدالله لطفى نىن
 همىن اۋجاغىن حىسابىنا كىچىردىكلرى مالى ياردىملار
 ايله نشرە بوراخىلدى.

تشكۈر :

بو ائىرىن حاضىرلانماسىندا بىزە دىرلى گۇستىرىشلىر وئىرن و اليمىزدىن
 توتان فۇلكلور شۇناس عالمىلر پروفىئسور دۇكتور حسين محمدزادە صديق،
 على شامىل و سايىن تدقيقاتچى قلمداشلىرىمىز اكبر صالحى، باقر
 رشادىتى، عبدالعلى مجازى (اسلان)، دۇكتور آغشىن آغكمىرلى، اكبر آزاد و
 سىد كاظم پيش نماز زادە جنابلارىندىن تشكۈر ائدىرىك.
 حسين م. گوڭنىلى - عىگر ع. ك. ياشىل

ايچىندە كىلر

- گوئى مدنىيت اۇجاغى ۷
- ۱- جى بۇلوم: فۇلكلور و فۇلكلور تۇپلاما قىتلاووزىندە ۱۱
- ۱-۱ فۇلكلور ندىر؟ ۱۲
- ۲-۱ فۇلكلور تۇپلاما قىتلاووزىندە نىمىدەن مقصد نە دىر؟ ۱۵
- ۳-۱ فۇلكلور نىچە تۇپلاندى؟ ۱۸
- ۴-۱ فۇلكلور تۇپلاما يۇللارى ۲۳
- ۵-۱ فۇلكلور تۇپلاما قىتلاووزىندە نەلرە دىقت يىتىرمەلى يىك! ۲۴
- ۶-۱ فۇلكلور تۇپلاما قىتلاووزىندە گرەك (لازىم) اۇلان خۇصوصىيتلر ۲۷
- ۷-۱ فۇلكلور تۇپلاما قىتلاووزىندە گرەك اۇلان وسىلەلر ۲۹
- ۲- جى بۇلوم: طبيعت (دوغا) و ياشايش لا باغلى فۇلكلور ۳۰
- ۱-۲ اينسان، يارانىش، طبيعت و ياشايش لا باغلى ۳۱
- ۲-۲ عايىلە قۇرۇلۇشى ۳۴
- ۳-۲ يىتىنتىلر ۳۷
- ۴-۲ جانلىلاردا بدن غۇضولرى و چىشىتلى قىسىمتلر ۳۹
- ۵-۲ بۇيلار- ائللر ۴۰
- ۶-۲ كۇچرى ائللر ۴۳
- ۷-۲ ائو اشيالار و چكى داشلارى ۴۴
- ۸-۲ گىيملر و باش قىر خىدىرما ۴۶
- ۹-۲ يىر اددلارى (تۇپۇنىملر) ۴۸
- ۱۰-۲ اۇيرەنىلمىش (اهلى) و اۇيرەنىلمەمىش (وحشى) حىوانلار ۴۹
- ۱۱-۲ ساياچى نغمەلرى (هۇلۇوارلار) ۵۳
- ۱۲-۲ ممەلى حىوانلار ۵۴
- ۱۴-۲ سۇرونلر ۵۹
- ۱۵-۲ سۇدا ياشايان و ايكى حياتلى حىوانلار ۶۰

۵	گۆننى مىنىيىت اۇچاغى
۶۱-۲	بۇجىكلر (حشره لر) و سىگىز آياقلى لار
۶۲-۲	آغاچلار
۶۵-۲	بىتگى لى
۶۷-۲	تاخىللار و باشقا اكىن محصوللارى، بۇلگولر و اۇلچولر
۷۱-۲	آب- ھاوا ايله ايلگىلى
۷۲-۲	بۇلگه لرده اۇلان قايناقلار (معدنلر)
۷۳-۳	جۇ بۇلوم: فۇلكلورون چىشىتىلى (جۇر به جۇر) قوللارى
۷۴-۳	چۇخ ساحه لرده ايشلىنن دىيىملر
۷۵-۳	زامانا عايىد دىيىملر - ايناملار
۷۷-۳	مىكانلارلا باغلى دىيىملر - آدلار - ايناملار
۸۰-۳	خالق آرا قۇنوشما دىيىملرى
۸۲-۳	دانلاق، سۇيوش، اۇيوت و اوتانمالار
۸۴-۳	۳- ناغىللار - افسانەلر
۸۶-۳	۷- عاشىق داستانلارى
۹۵-۳	۸- خالق ماھنىلارى - خالق موسىقىسى
۹۷-۳	۹- ساناملار
۹۸-۳	۱۰- آتالار سۇزو و مىثللر
۱۰۰-۳	۱۱- باياتىلار
۱۰۳-۳	۱۲- ایلنجە و ایلنجە يىرلىرى
۱۰۴-۳	۱۳- ھىجولر، ھزللر و جۇكلار
۱۰۶-۳	۱۴- لطىقەلر و طنزلر
۱۰۸-۳	۱۵- سايلار - تىكەچى سۇزلىرى - كۇسا چىخارماق
۱۰۹-۳	۱۶- ۳- روايتلر
۱۱۰-۳	۱۷- ۳- ھىكايەلر
۱۱۱-۳	۱۸- ايناملار
۱۱۴-۳	۱۹- اۋوسونلار
۱۱۶-۳	۲۰- فاللار

فۇلكلور تۇپلاما قىتلاووزو

- ۱۱۸..... ۲۱-۳ آندلار
- ۱۲۰..... ۲۲-۳ تاپماجالار - مۇعمالار
- ۱۲۱..... ۲۳-۳ يانيلتمالار
- ۱۲۲..... ۲۴-۳ اۇجشمەلر
- ۱۲۴..... ۲۵-۳ سيجيرلمەلر (دۆزگۈلر)
- ۱۲۶..... ۲۶-۳ آلقىشلار، دۇعالار و قارغىشلار
- ۱۲۷..... ۲۷-۳ قۇرخوتمالار - قۇرخمالار
- ۱۲۹..... ۲۸-۳ يالانلار - گۇپلامالار (گۇفلامالار)
- ۱۳۱..... ۲۹-۳ گۇزە گۇرونمەلر
- ۱۳۴..... ۳۰-۳ اۆرەيە داممالار - قلبە قۇيولمالار، قلىدن كىچمەلر
- ۱۳۵..... ۳۱-۳ رۇيالار، قارا باسدىلار، خۇفلاتمالار
- ۱۳۷..... ۳۲-۳ نظرلمەلر
- ۱۳۸..... ۳۳-۳ تاسۇفلر
- ۱۳۹..... ۳۴-۳ نازلامالار (اۇخشاملار) - آغىلار
- ۱۴۱..... ۳۵-۳ آرزولار - حسرتلر
- ۱۴۴..... ۳۶-۳ خالق طبابتى «تۆركە داوالار» (تۆركە چارەلر)
- ۱۴۶..... ۳۷-۳ اۇيونلار - رقصلر
- ۱۴۷..... ۳۸-۳ اۇشاق اۇيونلارى
- ۱۴۹..... ۳۹-۳ دىلر - عنعنەلر
- ۱۵۵..... ۴- جو بۇلوم: پىشەلر و ال ايشلرى ايله باغلى
- ۱۵۶..... ۴-۱ اكىنچىلىك
- ۱۵۸..... ۴-۲ مالدارلىق
- ۱۶۰..... ۴-۳ آرىچىلىق و ايتكىچىلىك
- ۱۶۱..... ۴-۴ اۇوچولوق (شىكارچىلىق)
- ۱۶۲..... ۴-۵ بعضى پىشەلر و ال ايشلرى ايله باغلى
- ۱۶۵..... سۇن سۇز
- ۱۶۷..... فايدالاندىغىمىز قايناقلار

گۆنئی مدنییت اوجاگی

۱۳۷۰- جی گۆنش ایللریندن بری ایراندا گئندن سییاسی- ایجتیماعی حیاتدان دۆلایى آذربایجان و خوصوصیله گۆنئی ماحالی نین آیدینلاری بیر آرایا گلدیله؛ «شبیستر» دن پروفئسور محمدتقی زهتابی، مؤهندیس حسین اقدسی، محمد فعال، «خامنه» دن اؤستاد عبدالکریم منظوری، حسین ولیجانی، «دریان» دان حمید ملکی (تانیس)، «مئشین» دن دؤکتور حسین گۆنئی لی، داوود رحیمدخت، «چن آوان» (شانجان) دان عبدالعلی مَنجازی (اسلان)، محمود آرامجان (آرام)، «شیندیوار» دان اکبر صالحی، «نَمَت اَوَّلَلا» (نعمت الله) دان عبدالله لطفی، قنبر حاتمى، ایسکمردن آغشین آغکمرلی «بینیس» دن ابراهیم خلیل

چۇپانىيان، «عليشاه» دان عاشيق احد ملكى «كۇشك» دن قربان جلالى و. . . گۆننى مدنييت اۇجاغى نين اساس تمللرىنى قۇيدولار. باشقا بىر سۆز ايله دئسك، گۆننى مدنييت اۇجاغى اساساً گۆننىدىن اۇزاق ياشايىب- يارادان يازىچىلار و آيدىنلار يان طرفىندىن ياراندى.

گۆننى مدنييت اۇجاغى نين اساس مقصدى، ايتىردىكلرىمىزى تاپماق، خالقىمىزى اۇز كىملىگىنه قايتارماق، كىچىمىشىمىزى اۇيرەنمك، گلەجگە دۇغرو آددىملار گۆتورمك ايدى. انله بو فيكىرىن اساسىندا، اۇ چاغدان ائعتىباراً اۇز مدنى فعالىيتلرىنى داوام ائدەر ك، هم گۆننى بۇلگه- سىندە، هم ده آذربايجانين باشقا شهر و بۇلگه لرىندە، هابئله تهران، كرج، قلعه حسن خاندا شئعر آخشاملارى، انما تۇرنلرى، موسيقى گۆنلرى كىچىرتدى و نهايت «گۆننى مدنييت اۇجاغى» آدىنا شئعرلر و مقاله لر تۇپلوسو چاپا حاضىرلاندى. بو اثر ۱۳۷۳- جو ايلده گۆن ايشىغى گۆردو.

سۇن ايللرده مادى سببلردن و باشقا چتىنلىكلردن دۇلايى اۇجاق اۇز جمعى فعالىيتىنى آزالتىدى. امما اۇنون چاليشقان قۇللارى دايانمايىب، آيرىجا اۇز فعالىيتلرىنه داوام ائتدىلر، بئله كى، دۇكتور گۆننىلى نين تشبۇثو نتيجه سىندە و درنگىن آماجلارى اۇزره «مئشىن» عۆنوانلى كىتاب (مؤالىفين دۇغوم يئرى اۇلان مئشىن كندىنه عايىد مونوگرافىيا)، هابئله «دده قۇرقود كىتابى»، «دده قۇرقود بۇيلارى»، «عاشيق قشمين ياشايىش و يارادىجىلىغى» عۆنوانلى كىتابلار نشره بۇراخىلىب، سايى ايگىرمى دن آرتىق اۇلان فۇلكلورىك عاشيق داستانلارىنى دا دۇكتور على كمالى ايله ايش بىرلىگى اپاراراق چاپا حاضىرلادى. ياخود گۆننى مدنييت اۇجاغى نين بىر قۇلو اۇلان «مىشۇو كۆلتور درنگى»، بىر نچه سايدا «مىشۇو درگى سى» آدى ايله بولتن بۇراخدى. سۇنرالار «اوشاق ادبىياتى»

اۆزهرینده نئچه کیتاب چاپا حاضیرلادی. یئر آدلاری (تۆپونیمیکا) ایله علاقه ده بعضی ایشلر گۆردو.

دۆنیادا و گۆنئی ده یاشایان کیمئر تۆرکلری اۆزهرینده نئچه ایل آراشدرما آپاردیقدا سؤنرا «بیزی یاشادان تاریخ/ ایسکمر» آدلی کیتابی ایراندا بیرینجی دفعه اولاراق یالنیز لاتین الیفباسیندا بۇراخدی. عینی حالدا ایسویچ ده مالمۇ اونیوئرسیته سینده میلادی ۲۰۰۲- جی ایله ده گۆنئی آذربایجان آراشدرمالار بۆلمه سی نین آچیلیشیندا، گۆنئی مدنییت اۇجاغی نین نۆماینده سی اولان آغشین آغکمرلی ایشتیراک ائتدی. ۲۰۰۳- جو ایله ایسویچ- ین پایتختی «ایستۆکھۆلم» دا اۆز عئلمی معروضه لری ایله دانیشیقلا ر آپاردی. همین ایله آلمانین بئرلین شهرینده تۆپونیمیکا اۆزهرینده چیخیشلار ائتدی.

آراشدرما ایشلری نین داوامیندا گۆنئی مدنییت اۇجاغی نین فعال عۆضولری ایله بیرلیکده باکی شهرینده، تبریزده، تهراندا و زنگاندا عئلمی کؤنفرانسلاردا بیر آرایا گلдіلر.

اۇجاغین باشقا عۆضولریندن اولان عبدالعلی مجازی (اسلان)- نین تشبۆتو ایله شانجان کندی نین مونوگرافیا سی، احد ملکی نین هیمتی ایله ده علیشاه کندی نین مونوگرافیا سی نین یاخین گله جکده گۆن ایشیغی گۆره جگینی بیلدیرمه لی ییک.

بئله لیکله گۆنئی مدنییت اۇجاغی آردیجیل اۇلماسا دا اۆز فعالیتلرینه داوام ائتمگه تشبۆت گۆسترمدن دایانمادی.

ائله بو فیکیرین اساسیندا گۆنئی آذربایجاندا و ایراندا یاشایان سۆیداشلار و باشقا خالقلا رین ادبی- ایجتیماعی شخصییتلری و درنکلیری ایله داواملی علاقه ده اۆلموش، کۆلتوره ل ایش بیرلیگی آپارمیشدیر.

بو اۋزىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك - مەنى تەھلىللىرىنى ئاساسىدا، گۇۋىنى مەنىيەت ئۇچىغا ئۆز ئىختىيارىنى، ئۇن گۇرەنلىگىنى و ئۇنچوللوگونو قۇرۇپ ساخلاماقدا باشلىدى. سۇن واختلار گۇۋىنى بۇلگەسى - نىن فۇلكلورونو تۇپلاماقتا ئۇلان گۇۋىنى مەنىيەت ئۇچىغا، بىر نىچە ئىجلاس كىچىرىدىن سۇنرا مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر فىكىرى ئۇرتاغا ئىرەلى سۇردى. ئۇدا ئۆز بايىنى دىگەر بۇلگەلىرىنىن فۇلكلورونو تۇپلاماقتا ئىچىن ئىلمى بىر يۇل تاپماقتا ئىدى. ئىلە بو فىكىرىنى ئاساسىدا دا فۇلكلور «تۇپلاما قىلاووزو» كىتابىنى بىرىنچى دىفە ئۇلاراق خۇرمەتلى ئاراشدىرماقتا و ضىيالى لارىمىز ئىدىم ئىلە مەك شەرىفە ئايىل ئۇلدى. نىيەكى گۇۋىنى مەنىيەت ئۇچىغا ئۆزىنى تەكچە گۇۋىنى مەھالىنىن يۇخ، بىلە بۆتۇن گۇۋىنى ئۆز بايىنى مەنىيەت ئۇچىغا سايىر و ئىستىئاسىز ئۇلاراق ئۆز بايىنى، مەنىيەتلىرىمىز ئۆزى چاللىشلىرىنىن ھامىسىنى ئۆز ئۆيەسى خىساب ئىدىر. ئىلە قۇيسا بۆتۇن بۇلگەلىرىمىزىن فۇلكلورونو تۇپلاماقتا و بۇلگەلىرىن ھەر بىرىنە فۇلكلور ئانتولوگىيەسى تەرتىپ ئىتمەكتە، ئۇ بۇلگەلىرىنى ضىيالى لارى ئىلە مەكداشلىق ئىدەك، ئىندىن گۇۋىنى ئىسىرگە مەيەككىدىر.

۱۳۸۳/۱۲/۲۸

دۆكتۇر ئاغشىن ئاگمەلى

۱- جى بۆلۈم:

فۇلكلور و فۇلكلور تۇپلاماق اۆزەرىندە

۱-۱ فۇلكلور نىدىر؟

بىرىنچى دۇنە اۇلاراق، مىلادى تارىخى ايله ۱۸۸۵- جى ايلده
 آوروپادا «آمېروئىس مۇرتۇن Ambroise Morton» اسكى مدنيت
 اثرلىرى و خالق ادبيياتىنى «Folk - خالق» - «Lor - بىلىم» (فۇلكلور)
 «خالق بىلىمى» آدلاندىردى. اۆلجە لاتىن دىللى اۆلكەلرده بو سۆز ايله
 راضىلاشمايلاق، باشقا سۆزجوكلر يارادىب ايرەلى سۆردولر، لاکىن نهائىتده
 همىن فۇلكلور عىبارتىن داها اۇيغون اۆلدوغونو تصديق ائىدىب، اۇنو،
 باشقا تۇرهو (مۇشتق)لرى ايله اۆز دىللىرىنه كىچىردىلر.

سۆز و گئىدن بو تىرمىنى «ائىل بىلىمى، عۆموم خالق بىلىمى، عاميانە
 بىلگىلر، عۆموم خالق مۇعارىفى» و يا باشقا جۆر يۇزساق دا، بونو ياخشى
 بىليرىك كى، خالقىن دۆشونجە، تىخىۆل و يارادىجىلىق قوۋەسىنىن
 گۇرونوشو، اىچرىسىنىن سسى، كىچىمىشى و ايندىسىنى اۆلدوغو كىمى
 گۇسترن آرى - دۆرو آيناسى، مدنيت اۆزرە چالىشانلارنىن
 ياراتدىقلارى و ياراداجاقلارى اثرلىرىن داد- دۆزو، اۇنون فۇلكلورودور.

آچىق سۆز بوكى، بىر خالقىن حيات بۆيو ايناندىغى، تاپىندىغى
 (پرستش ائىدىگى) سئوگى و محبت بىسلەدىگى، چكىندىگى، آرزولادىغى
 شئىلر و مۇوقئىيىتىلرى، اۇنون يارادىجىلىغى، باجارىغى، عئلمى - تئكنىكى

تجروبه لری، الدهه ائتدیگی نایبلیتلر، طبیعی و غثیر طبیعی قوۋه لره ظفر چالیدی، باشقا خالقلا بوزاخدیگی ائتگی لر، دانیشدیگی دیل و دیلین لهجه - لری، یاراتدیگی و یتیشدیردیگی عادت - عنعنه لر، باشقا خالقلا داورانیشی، اونون گئیملری، معیشتده فایدالانیدیگی اشیاءلار، قایناقلا، یاشادیگی یئرلر، انولر، اوبالار، کندلر، شهرلر و بو کیمی شئیلری یالنیز اونون فولکلوروندا اؤیره نمک مۆمکوندور؛ بوناگۆره کی، فولکلورون چئشیتلی قوللاری خالقین یارادیجی و ایستعدادلی آدمالارین واسیطه سی ایله لازیم اولان شرایطده یاراناراق، خالقا وئریلیر. خالق ایسه چئشیتلی دۆنملرده اونو سئنایر، ایشله دیر ایمتحان و تجروبه سۆزگچیندن کئچیریر، ساخلامالی اولانی ساخلایب ائل مالینا چئویریر؛ یعنی هامی - نین طرفیندن قبول اولونوب ایشلندیکجه هامی نین یادداشینا کئچیر و خالقین حیاتیندا بیر ائتگیلی عۆنصور کیمی یاشایابیلیر. خالق یاشادیقجا، اونون حیاتیندا لازیم اولان بیر وسیله کیمی ده یاشامینا داوام اندیر.

بوناگۆره ده بیر خالق سؤسیال حیاتینی تامامیله اؤیره نمک اۆچون اونون تاریخیندن علاوه، یاشادانی و یاشادیگی فولکلورون مۆراجیه ائتمک داها ال وئریشلی و مقصدده اویغوندور. چۆنکی فولکلور اولدوغو کیمی قالیر، یا خالقین عادی حیات ایله یاناشی و اونا اویغون گلیشیرسه، تاریخ اولدوغو کیمی یۆخ، ایسته نیلیدیگی کیمی یازیلیر. تاریخ یازانلار، اونو اولدوغو کیمی یازارلارسا، زامان سۆره سینده اونو اۆخویانلار و یئنی دن یازانلار، اۆز فیکیرلرینی اونا علاوه اندرک، بئیینلرینه باتمایانلاری و یا سئومه دیکلری شئیلری اوندان آیریب ایتیریرلر.

تاریخ ده خالقین حیاتیندا دبییل، کیتابلاریندا اولدوغو اۆچون، اولدوقجا ایراده سیزدیر. نتیجه ده سالدیریلار قارشیسیندا اۆزونو مۆدافیعه

اىندە بىلىمىز، يىرسىز آر تىرىلانى آتماقدا و گۇجلە آيرىلانى - ساخلاماقدا عاجىز قالير. حالبوكى، فۇلكلور خالقين گۇندەلىك ياشايشىندا اۇلدوغونون اۇچوندان نە يىرسىز جەسىنە اۇنا قۇشولانلارى ساخلايىر، نەدە گۇچايله اۇندان آيرىلىپ آتيلانلارى ايتىرىر. نتيجه دە ايدىعا ائتمك اۇلوركى، هر خالقين فۇلكلورو، اۇ خالقين كيملىگىنى عكس ائتديرن ان اۇنملى و اينانيلان بير قايناقدير.

اۇزاق - اۇزاق يىرلردە ياشايان خالقلارين فۇلكلورونو اراشدirdيقد، بعضاً ائله شئيلره توش گليرىك كى، اۇ خالقلارين واختيلا واحيد بير خالق اۇلاراق سۇنرا بللى اۇلان و بعضاً دە بليرمەين (بللى اۇلمايان) سبيلره گۇره آيريلديقلارينا آرخاين اۇلوروق.

خالقين پسيخولوگيا (روانشناسى) و سوسيولوگيا (جامعه شناسى) سى ايله سىخ باغلى اۇلان فۇلكلور، خالقى كئچميشى ايله دە باغلايىر. اۇندا اۇلان چۇخلو تئرمينلره، حتما مۇعاصير دۇورده دە جۇغرافى شۇناسلار، آرخئولوقلار، تاريخچيلر، حكيملر، طبيعتله باغلى چۇخلو آختاريش آپاران عاليملرين ايندىن ياپيشير، اۇنلارين گله جگه دۇغرو، يۇللارينا نور ساچير. مدنيت سالدیری (تجاووز) لارينا معروض قالان بير خالقين فۇلكلورو، اۇنو آسسيميلىه ائدنلرين (اۇزلويوندىن چىخاريب باشقاسى ايله بيرلشديرنلرين) يۇلونو تاماميله باغلايابىلميرسه، گۇجلرينى آزالدير، اۇنلارى مقصدە چاتينجا يۇرور، يۇبانديرير.

۲-۱ فۇلكلور تۇپلاماق و اۇيره نمكدن مقصد نه دير ؟

اۇنجه ايشاره ائدىلن كيمى فۇلكلور خالقين كئچميشى نين آيناسى، وارلىق و هويتى نين سئدى، اولو بابالاردان قالميش مىلى - معنوى ئىروتى- دير.

فۇلكلور تۇپلاما ايشى يالنىز بيزده دىيل، بلكه دۇنيانين چوخ قاباقجىل مىلتلىرى ده بو ايشلره تَشَبُّوت گۇسترميشلر. كئچن عصرده آوروپالىلار، مىلى - معنوى ئىروتلىرى سايدىقلارى فۇلكلور، صنعتين تگرلىرى آلتيندا ازىلمكده گۇردوكده، اونو ياراداجاقلارى ادبييات - اينجه صنعتين داد- دوزو و چوخلو عئلملرين ماياسى كيمى دىرلندىرىپ، نتيجهده تۇپلايىپ ساخلاماسينا جان آتدىلار؛ بئلهكى «ايرلند» كيمى كىچىك بير اۇلكهده، اوزه- ريندن فۇلكلور نۇمونهلىرى تۇپلانان و قلمه آلىنان كاغىزلارين آغىرليغى آلتىميش خالوارا چاتدى.

بيزده فۇلكلور تۇپلاما ايشى گنجىكىيدىرسه، يعنى مدنىيت دۇشمىنلىرى نين تىليغاتى و اوزوموزون ده بعضاً تىبلىك، بعضاً بىلمه- دىگىمىز، بلكهده دۇشمىنلره ايناندىغىمىز اوجوندان، مىنلرجه تىرمىن، آتالار سۇزو، حىكمت، درين و فلسفى دۇشونجهلر داشىيان باشقا عىبارتلر و سايىرهنى ايتىرميشىكسه، «زىيانين يارىسىندان قايىتماق قازانجىدير»، - دئيه، قالان فۇلكلور نۇمونهلىرىمىزى تۇپلامالىيىق.

فۇلكلور تاماميله و يا قىسماً ايتىرنده، آتا - آنالاردان قالميش زنگين تجربۇلر، بىلىكلر، بىرسۇزله حيات بۇيو گرهگىمىز اۇلاجاق چۇخلو مادى- معنوى ملزوماتى ايتىرىرىك.

۱- مىثال اۇلاراق، آتالار سۇزو و مىثاللار، عصيرلر بۇيو خالقين تجربۇبه سۆزگىچىندن كئچميش، هميشه خالقا يۇل گۇسترميش، اۇنون يۇلوندا

مانىيەلىرى قالدېرمىش سۆز خىزىنەمىزىن بىر قۇلودور. كلاسىك و چاغداش ادبىياتىمىزىن گۈزەللىگى داھا چۇخ آتالار سۆزۈ، مىثلەر و حىكمەتلەر باغلىدىر. بىلە بىر دىرلى ئىروتى ايتىرنىدە و يا اۋندىن اۋزاقلاشاند، ياراداچاغىمىز شئىرىمىز و ادبىياتىمىزدا لازىم اۋلان اينجە-لىكلەر، گۈزەللىكلەر يارادا بىلمەيە جەيىك، ھابىلە اليمىزدە اۋلان شئىرىمىزدە، ادبىياتىمىزدا چۇخ دۆيونلر و چتىنلىكلرىن آچارى اۋلان يعنى اۋنلار باشادۆشمك و منىمسەمك و سىلەسى سايىلان درىن مضمونلو آتالار سۆزۈ و مىثللىرى ايتىرمىكلە چۇخ آغىر و يئرى دۇلمايان زىيانا دۆشە جەيىك.

۲- دائىم اينكىشافدا اۋلان دىلىمىزدە، گىتىدىكجە مۇغىن سىبىلرە گۇرە آرخايىكلشەن(كۇھنەلن، آرخیوۋە گىتمەلى اۋلان) كىلمەلر و سۆزجوكلرىن يئرىنى دۇلدورماغا، ھابىلە تىزە مىيدانا گلن شئىلرە آد قۇيماق و سايىرە اۋچون دىلىن چئىشىتلى لەجەللىرى و خالقىن آغىزلارىندا اۋلان اۋىغون تئرمىنلر و سۆزجوكلرى يالنىز فۇلكلور واسىطەسىلە تاپماق و اۋنلاردان فايدالانماق اۋلار.

۳ - دىلىن قىرامئىرىنى تكمىللىشىدىرمك اۋچون ان ال وئرىشلى يۇل، دىلىن چئىشىتلى بۇلگەلردە اۋلان دانىشىق شىوۋەللىرىدىكى، اۋدا فۇلكلورو تۇپلاماق يۇلو ايلە داھا دا آسان الە گلر.

۴ - عادت - غىنەللىرى ساخلاماق، كىچىمىشىمىزى غىلمى شكىلدە اۋىرەنمك اىستەين جامىعە شۇناسلار و روان شۇناسلار ياردىم ائدىر، حىياتىمىز اۋزرە تىياتىر، فىلىمنامە، نۇمايشنامە يازان و سايىرەنن اليندىن توتور.

۵- ادبى دىل، ھابئەلە دانىشلىق دىلىنى گۆزەللەشتىرىن، شىرىنلىشىدىن، زىننىلىشىدىن اۋنون لىكسىياسى و تارىخ بۇيۇ گلىشىمىش اىصطىلاحلارنى- دىركى، اۋنلارنى دا ھامىسى نىن ياشامى فۇلكلورون ياشامىنا باغلى دىر.

۶ - چۇخ قدىم دۇورلردن خالقىن (سىناغىندان كىچىمىش) طبابت و مۇعالىجە يۇللارنى، فۇلكلور واسىطەسىلە اليمىزە گلىر.

۷- اىقتىسادى و معىشت ساحةسىندە ايسە خالقىن چىشىتلى ساحةلردە ايشلتىدىگى و اۋغورلو اۋلموش تىجروۋبەلرىنى فۇلكلوردا گۇرمك اۋلور.

۸- خالقىن سىياسى- حماسى مىئدانلاردا نىجە چىخىش ائتىدىگىنى و ھمىن آلانلاردان نىجە باشى اۋجا چىخىدىغى نىن دا اۋنملى صحنەلرىنى فۇلكلوردا تاپماق اۋلار و ...

۹- ھر خالقىن ھۇويىتى نىن لاپ اۋنملى گۇرونوشو، اۋنون دىلى و فۇلكلورودور. بىر خالق بونلارنى ايتىرمىكلە، تارىخىدە ايتىپ- باتار؛ ساخلاماقلا دا، اۋز حياتىنى ساخلاياپىلر.

۱۰- بىر كند و يا بۇلگەنىن تۇپلانمىش فۇلكلورو، اۋ كند و بۇلگەنىن تارىخلە ياشاياجاغىنى تىمىن ائدىر؛ يعنى اۋ بۇلگەنىن خالقى دىيشىلسە- دە، كىچىمىشەكى خالقى نىن معنوى حياتى اۋ يىرىن آدى ايلە بىرگە داوام ائدەجكدىر.

بىلەلىكلە فۇلكلوروموزو قۇروماق، اۋىرەنمك و ساخلاماغى نىن نە قەدر اۋنملى اۋلدوغو بىر آز آنلاشىلىر. آرزو ائدىرىك، خالقيمىز، بو زىنگىن مىلى - معنوى ئىروتىمىزى قۇروبوپ ساخلاماقدا وار گۇجو ايلە چالىشالار.

۱-۳ فۇلكلور نىجە تۇپلانير؟

قاباقتى صحيفەلەردە فۇلكلورون نە قەدەر اۇنمىلى اولدوغو بىر آز آچىقلاندى و اۇنون بو گۆنكو و گلەجك نسييلرين سۇسيال حياتيندا نە قەدەر گرەكلى و تاثيرلى اولابيله جگيندن سۇز گئتدى. ايندى بئله بىر اهميتلى ثيروتى نىجە قۇرويوب ساخلاياجاغيمىز بارەدە بىر سىرا فيكىر و اۇنرلىرى ايرەلى سۆرمك اىستەيىرىك.

هر نەدن اول بونو دا دئىلى يىككى، بو گۆنە قەدەر چۇخلو قلم صاحىبلىرى و مدنيت سئور دۇستلار بو ساحەلەردە آددىملار گۇتورموشلر؛ بونلارين هامىسى نين ايشلىرىنى دىرلندىرەرك، دۇستجاسينا بونو دا دئىرىككى، گۇرولموش بو ايشلرە چۇخلو زحمتلر صرف اولموشسا دا، فۇلكلور تۇپلاماغا گرەك اولان عئلمى مئتۇد اللردە اولمايدىقان، ايشلر لازىمى قەدەر عئلمى اولمامىش و عئلم عالمينه چىخاريلا بيلمەمىشلر. اؤميد اندىرىك، حۇرمىتلى عاليملر، تدقيقاتچىلار و مدنيتىنى سئونلر، وئريلەجك اۇنرلىرى نظردە آلماقلا، بوندان سۇنراكى ايشلريندە، داها دا گۇزەل و دىقتەلايىق، ايشلر گۇرسونلر.

اۇنجه ايشاره اندىلن كىمى، فۇلكلور درلەمكدن (تۇپلاماقدان) مقصد، دىليميزدە، سۇزلوكلريمىزدە اولان بوشلوقلارى دولدورماق، ادبيياتىمىزى زنگينلشدىرمك، آتا- بابالارىمىزىن سۇردويو حياتى اؤيرەنمك، اونلارين ايناملارى، دۇشونجهلرى، عادت- عنعنەلرى ايله تانىش اولماق و لازىم گلدىكجه اونلاردان فايدالانماقدان عىبارتدير. بوناگۇرە:

۱- گۇردويوموز و اشيتديگىمىز فۇلكلورىك ماترياللارين هئچ بىر شئيتى دىيشمەدن و حتا بىزىم فيكىرىمىزجه يانليشديرسا،

۴- اوشاق اۆيونلارى و بىر سىترا تۇي، ياس، عزا، بايرام و ...
 مراسىملرى قلمه آلىناراق گرەك ويدئۇ ايله ده فيلىملرى چكىلسىن،
 يۇخسا تدقيقاتچىلار اۆچون ال وئريشلى اۆلا بىلمىز.

۵- بعضاً بىر آداما دئىيلىندەكى، فيلان فۇلكلورىك مۇوضوعو دانىش
 لىنتە يازىم (ضبط صۇتلا ضبط ائله يىم)، اۆ، اۆز- اۆزونه دئىر، - ايندىكى
 ضبط اۆلور، قۇي ائله دانىشىمكى، سسىم ياخشى دۇشسون و سۇنرا دۇغال
 و طبيعى دانىشىغىنى بۇراخار، غئير طبيعى، صۇنغى بىر وضعيىتله بىر
 سىترا لازىم اۆلمايان عىبارتلىرى ايشلەدەرك، بىر چۇخ لازىم اۆلان سۇزلىر و
 تئرمينلىرى ده باشقا بىر ديله چئوپرىب دانىشار؛ نتيجه ده اىستەديگىمىزى
 اله گتيره بىلمىرك. بئله بىر شئىي حيس- ائتدىكدە، ياخشى اۆلاركى،
 ماگىتافونو(ضبط صۇتو) گىزلى ساخلاياراق، اؤنا دئيككى، سن دانىش،
 من ده قۇلاق آسىب اۆيره نىرم. بئله بىر وضعيىتده اۆنون عادى و دۇغال
 دانىشىغىنى لىنتە يازاراق سۇنرا كۇچورمك اۆلار.

۶- فۇلكلور تۇپلاياركن مۆمكوندور هر مۇوضوعونون نىچە فرقلى
 واريانتى ايله قارشىلاشق، مثلاً بىر ناغىلى نىچە آدامدان ائشيدەبىلك، بئله
 بىر مۇوقتئەده اۆنلار ين هامىسىنى تۇپلامالىق. بوكىمى ماترياللار ين
 اينجه لمەسى، باشقا عاليملر ين فيكىرداشلىغى ايله و عئلمى مئتۇدلارا
 آرخالاناراق، چۇخ دىقتله اۆلمالى دىر.

۷- فۇلكلور تۇپلايان سۇيداشلار يىمىز عۆمومىيىتله هر نه گۇرور، ائشىدىر
 و دۇيور لارسا. هامىسىنى تۇپلامالى، يازمالى، لىنتە كئچيرمەلى يا
 فيلىمىنى چكمەلى دىرلر. تۇپلانان ماترياللار سۇنرا اۆزلىرى و يا باشقا
 دۇستلار ين كۇمگى ايله همىن كىتابچادا وئريلن فۇلكلور باشلىقلارى
 اساسىندا آيىرىب تنظيم ائدەبىلرلر.

۸- بىزىم فۇلكلوروموزو تۇپلاماق اۆچون، ان ياخشى قايناق ساوادسىز، رادىئو- تىلويزىيادان تائىر المامىش، فۇلكلورو سئون ياشلى كىشىلر و آروادلاردير.

۹- فۇلكلور تۇپلايانلار، بو ايشلە ياناشى بۇلگەنەن لىھجە خۇصوصىيەتلىرى بارەدە بىلگى و اۆرنىكلر تۇپلاماقلا، اۆز ايشلىرىنى داھا دا زىگىنلىشىدىرە بىلرلر.

۱۲- تۇپلانان فۇلكلور نۆمونهلىرىنى، بىر تەدقىقات مەركىزى و يا باشقا بىر آداما وئرمەك لازىم اۆلورسا، اۆنون بىر نۆسخەسىنى دە اۆزۈنۈزدە ساخلامالىسىنىز؛ بىللەلىكلە ھەم اۆنون ايتىپ- باتماسىنىن قاباغى آلىنار، ھەم دە اۇندا تەدقىقات آپاران عالمىلر لازىم اۆلورسا، سىزە مۇراجىعت ائىدە- بىلرلر.

۱۳- فۇلكلور تۇپلايانلار، آدلارلى باشقا دىللەردە اۆلان شىلرلى، يىرلى اھالى يا گۇستەرەك، - بونا بورادا نە دئىرسىنىز؟ - دئىيە، سوأل وئرملى و اۆ يىردە اۇنا تۆركجە آد قۇيولموش اۆلورسا، اۆنو اۆيرەنمەلى و يازمالىدىرلار. مىثلاً: پىنكە، مىز، كىتاب، خودكار، لامپ، سىم، رادىئو، ماگىتافون(ضبط- صوت)، و اۆنلار جا باشقا دىللەردە آدى اۆلان شىلرلى.

۱۴- ھەر بىر پىشە بارەدە دانىشاركن، اۆ پىشە دە ايشلەنن و يا اۆ پىشە ايلە ايلگىلى اۆلان شىلرلىن ھەر بىرىنى اۆيرەنمەك و ئىت ائتمەك لازىمدير؛ مىثلاً: مئىمارلىقدان دانىشاركن، مئىمارىن ايشلىتىگى وسىلەلر، ايش پالتارلارلى، بىنادا ايشلەنن مصلەج، عادت- غىنەلر، ايشىن ھانىسى گۆندە باشلانمىسىنىن اونغورلو اۆلماسى بارەدە اينام، باشلانىش و سوئا چاتما مراسىمى، بو پىشە و يا وسىلەلر ايلە علاقەدار حىكايە، اينام، مىثلى، آتالار سۆزۈ، روايت، دۇعا، اۆوسون، طىلىسىم وسايرە وارسا يازىلمالىدير.

۱۵- بعضى فۇلكلور تۇپلايانلار، يالنىز اۆز بىلدىكلرىنە قناعت اندىر و بىلدىكلرى بارەدە باشقا اداملار سۇرغو وئرمەيىرلر. بونلار بونو بىلمە- لىدىرلركى، بو ايشىن عئلمى اۇلماسى شۆبھەلىدىر. چۆن هم اۆز بىلدىكلرىنن ائحتىمالاً اونودولموش حىصەسى اۆيرەنىلمز ، هم دە اۆزگەلرىن بىلدىگى باشقا واريانتلار الدە اندىلمز.

۱۶- فۇلكلور تۇپلاماقدا اصل مقصد و اماجلاريمىزىن بىرى دە ادبى دىلىمىز و ادبىياتىمىزدا يئرلرى بۇش اۇلان تئرمينلر، سۇزلر و دئىمىلرى تاپماق و سۆزو گئىدن بۇشلوقلارى دۆلدورماقدىر. بوناگۆرە دە فۇلكلور سۆيلەينلرلە قۇنوشاركن باشادۆشمەدىگىمىز سۆزجوكلر، تئرمينلر، دئىمىلر و جۆملەلرىن انلام و مقصدىنى سۇروشوب، تۇپلادىغىمىز سۇزلرىن ائگىندە علاوہ اندەجەيىك، دئىيلن سۇزلر لئنتە يازىلىرسا، چتىن سۇزلرىن اىضاحى دا لئنتە آلىناجاقدىر.

۱۷- فۇلكلور تۇپلايان سۇيداشلارىن، تۇپلاياجاقلارى قۇنو بارەدە فيكىر و نظرييەلرى اۆزەل بىر بۆلومدە عئلم عالمينە تقديم اندىلمكلە، تدقيقاتچىلارى يارارلاندىراجاقدىر.

۴-۱ فۇلكلور تۇپلاما يۇللارى

دۇنيانىن چۇخلو اۆلكەلريندە بو كىمى ايشلىرى گۇرەنلر دۇولت و يا دۇولتلە ايلگىلى قۇرۇملار طرفيندن دستكلنير، يعنى لازىم اۇلان شىلر، اۇ جۇملەدن پۇل، ماشىن، فىلىم چكىمك اۆچون كامئرا، شكىل چكىمك آپاراتى، قلم، كاغىذ، پۇشە و باشقا يازى- پۇزو وسايطى، يىمك- ايچمك و ياتماق ملزوماتى هم دە منطقەننن، يۇللارى، داغلىق يىرلىرى و آب- هاوا شرايطىنى گۇسترن خرىطە (نقشە) و منطقەدە ياشاماقدا اۇلان، يازىچى- لار، شاعىرلر، عاشىقلار، ھۇنر و دۇشونجە صاحىبلىرى و فۇلكلورلا مارقاقلانان آداملارنن آدلارى، عۇنوانلارى و سايرە، فۇلكلور تۇپلايان دستەلرە وئىرلىر، و بو ايشلرە گۇندىرلىرلر.

بىزىم اۆلكەمىزدە بو ايشلر يالتىز و يالتىز خالقيمىزىن، اۇزەللىكلەدە غىيرتلى، وطن سئور و مدنىيت سئور اينسانلارنن عئشق و ھىمىتى ايلە مۇمكون اۇلور، يعنى ھەلىك نە دۇولت حىمايەسى آرخامىزدا واردىر، نە دە باشقا بىر مدنىيت مركزى.

بوناگۇرە دە يۇخارىدا سايدىغىمىز فۇلكلور تۇپلاما وسايطىننن ھامىسىنن بىر آدامدا اۇلماغى مۇمكون اۇلماسادا، آرخاينىق كى، ايناملى فۇلكلور تۇپلايان سۇيداشلاريمىزىن عئشق و ايرادەسى، بىر چۇخ چىتىنلىكلرى آسانلاشدىراجاق، اۇنلار دىش ايلە- دىرناسق ايلە چالىشاراق، بۇتون بو چىتىنلىكلرە اۇستون گلە جكلر.

۵-۱ فۇلكلور تۇپلاما قىتلاووزو نەلرە دىقت يىتيرمەلى يىك!

۱- فۇلكلور تۇپلايان آدم منطقه نىن چاپ و نشر اۆلموش فۇلكلورىك اثرلرىنى دە نە قەدەر عىلمى اۆلۈب- اۆلماماسىنا باخمايلاق اۆخومالى و گۆزدن كىچىرمەلى دىر.

۲- هر قۇنونو (مۇوضوعنو) تۇپلاماق اۆچون اۆنو بىلن اداملار مۇراجىعە اندىلمەلى دىر؛ مثلاً عاشىق دىستانىنى عاشىقدان سۇروشمالى- يىق، اتالار سۇزونو دۇنيا گۆرموش و ائىل اچىنىدە «آغ ساققال» و «آغ بىرچك» كىمى تانىنان ياشلىلاردان ...

۳- فۇلكلور تۇپلايان آدم يىرلى اۆلارسا، يىنى فۇلكلورونو تۇپلاماق اىستەدىگى بۆلگەدە ياشامىش و يا ياشاماقدا اۆلارسا، ايشى داها آسان و آلدىغى نىجە ياخشى اۆلابلر. يىرلى اۆلماسا، بو ايشىدە يىرلى و عىن- حالدا فۇلكلورلا مارقلاقلان يىرلى اداملار كۆمگىندىن فايدالانمايدىر.

۴- هر كىم گۆردىو و ائىتيدىگىنى اۆلدوغو كىمى يازمالى و ثبت ائتمەلى، اۆنو قۇنو باخىمىندان آيرماق و تنظيم ائتمگى باشقا فۇرستە بوراخمالى دىر.

۵- هر كىم ايله گۆرۈشەرك اۆندان ماتريال آلماقدا، اۆلجە اۆ آدمىن آدى، سۆى آدى، آتاسى نىن آدى، هانسى ائىل و يا طايفادان اۆلدوغو، نىچە ياشلى اۆلدوغو، هارادا دۇنيايا گلدىگى، يىرلى يا كۆچرى و گلمە اۆلدوغو، ساوادلى- يا ساوادسىزلىغى، ساوادلى دىرسا، نىچە ايل اۆخودوغو، فۇلكلورون هانسى قۇللارلى ايله مارقلاقلاندىغى، سۆيلەيەجەيى سۆزلر يا دىستانى كىمدن اۆيرەندىگى و كىمە اۆيرەندىگىنى اۆيرەنمەلى و ثبت

ائىتمەلى دىر. چۆنكى ھەر بىر فۇلكلورىك سۆز، اۆيۈن و سايىرە چاپ و نشر اۆلۇنارسا، اۆنۈن سۆيلىەنەننىن كىملىگى، تۇپلايان و اينجەلەيەنن كىملىگىنن يانيندا و اۆلدوگو كىمى چاپ ائدىلن مۇۋۇوعايلە بىرلىكدە چاپ ائدىلمەلى دىر.

۶- ياخشى اۆلار كى، گۇرۇشمەدن اۆل، ھەر كىمە وئرىلەجك سۇرغولار قاباقچادان حاضىرلانسىن.

۷- وئرىلن سۇرغونون جاۋابى دئىيلىپ قۇرتارماينجا، باشقا سۇرغو وئرمكدن و اۆنۈن سۇزونو كىمكدن چكىنمك لازىمدىر.

۸- ھەر كىمدن آلىنان و اۆيرەنىلن فۇلكلورىك مۇۋۇوعىلاردان علاۋە، آيرى فۇلكلور بىلن اداملارن آدى و عۇنۋانىنى اۆيرەنمك دە لازىم و واجىب ايشلردندىر.

۹- فۇلكلور تۇپلايان ادام، اىستىئەدالى، گۇرەجگى ايشە دۇغال دۇۋوق و عشقى اۆلمالى، گۇجلو حافىظە و آختارش روخونا مالىك اۆلمالىدىر.

۱۰- آتا- بابا دىلرىنى و اۆنلارن مەنىۋى مىرائىنى دۆرسىز سايان، اۆنلارى لاغا قۇيان، اۆنلارا اهمىيەت وئرمەين اداملار، بو ايش اۆچۈن محرم و يارارلى دىيىلر؛ ھابئللە فۇلكلورا آشىرى تەصۋبو اۆلان اداملار دا بو ايشە گىرمەمەلىدىرلر؛ چۆنكى ايشلرىنى عىلم اساسىندا يۇخ، تەصۋب ايلە گۇررلر.

۱۱- ھەر كند، شەر و يا بۆلگەنن فۇلكلورونون چئشىتلى قۇللارى، مۇختلىف اداملار طرفىندن تۇپلانارسا، داھا دا ياخشى اۆلار.

۱۲- فۇلكلور تۇپلايان، ھەر كىمە چاتان كىمى سۇرغو- سوآلا باشلامالى، بلكە اۆنلارلا اۆنسىيەت و دۇستلوق قۇرمالى و ياۋاش- ياۋاش

سۇزون اۆستونه گىتمەلىدىر، يۇخسا دئىيلن سۇزلر طبعى و عىلمى اۆلا بىلمز.

۱۳- دئىيلن سۇز نەقدەر يۇنگول و دىرسىز نظرە گلسە دە، دئىنە بىلدىرىلمەلى دىر، يۇخسا اۆ سۇزونە داوام اندە بىلمز و يا امكداشلىق ائتمكدن چكىنر.

۱۴- اىلك گۇروشدە تلەسىك سۇرغو وئرمكدن چكىنمك لازىمدير هابئله قۇنوشما گرەك چوخ دا اۆزون و يۇروجو اۆلماسىن.

۱۵- سۇرغولارىن سادە و دانىشلىق دىلىندە وئرىلمەسى، جاوابلارىن دا سادە و اىستەدىگىمىز دانىشلىق دىلىندە اۆلماسىنا ياردىم اندر.

۱۶- سۇرغولار بۇلگەنىن اىقلىمى، ايجتىماعى، سىياسى و دىنى شرايطىنى نظرە آلاراق حاضىرلانمالىدىر.

۱۷- فۇلكلور تۇپلايان، فعالىيت دايرەسىنى گۆجو و باجارىغىنا گۆرە تەيىن ائمەلى دىر، يۇخسا ايشىنى يئرەنە يىتيرە بىلمز.

۱۸- فۇلكلور تۇپلاما ايشىنى آىلنجه سايمامالى و اۆنونلا بىر مىلى وظيفە كىمى ياناشمالى يىق.

۱۹- بونا دىقت يىتيرمەلى يىك كى، مجبور اۆلماساق، دىلى توتقون، و چتىن دانىشا بىلن اداملاردان فۇلكلورىك بىر سۇز سۇروشمامالى يىق. چۆنكى، بو كىمى اداملارىن تلفۇظ اندەجگى سۇزلرىن دۇغرو تلفۇظ اۆلاجاغىنا آرخابىن اۆلماق اۆلماز.

۲۰- يازىلمالى سۇزلرىن اۆخوناقلى يازىلاجاغى تاپشىرىلان كىمى، لىنت و يا ويدئو يا يازىلان سىلر و فىلىملر دە اۆلدوقجا كئىفىيتلى، چكىلن شكىللر ايسە آىدىن اۆلمالىدىر.

۱-۶ فۇلكلور تۇپلايانلاردا گرەك(لازیم) اۇلان خۇصوصییتلر

طبیعی دیرکی، هر ایشده لازیم اۇلان وساییتدن علاوه، ایشی گۈره- نلرین ده بیر سیرا عئلمی - تئکنیکی، روحی- جیسمی و اخلاقی حاضیرلیقلاری اۇلمالی دیر. بو حاضیرلیقلار نه قدهر یۆکسک سوییهده اۇلارسا، آلیان سۇنوجلاردا(نتیجه لرده) اۇ قدهر زنگین و یئترلی اۇلاجاقدیر.

فۇلكلور تۇپلايانلاردا لازیم اۇلان اۇزه للیكلو بونلاردان عیبارتدیر:

۱- یاخشی اخلاق و صمیمیتله قۇنوشما قابیلیتی.

۲- منطقه اهلی نین داورانیش و یاشایش طرزى ایله اۇیغونلاشما

قابیلیتی.

۳- قرارلاشدیغی واختدا و مکاندا حاضیر اۇلماق.

۴- یئرلی لهجه و دانیشیق شیوه سی ایله تانیش اۇلماق.

۵- منطقه نین مۇختلیف یۇللارینی، کندلرینی و شهرلرینی تانیماق.

۶- یۇرولماق و یاراماز داورانیشلارین قاباغیندا یۇمشاق و دۇزوملو

اۇلماق.

۷- اۇلدوقجا آلچاق کۇنوللو اۇلماق و کیمسه یه زحمت وئرمەمک.

۸- آغیر شراییطده ده چالیشابیلمک.

۹- الی دۇز، اۆره یی و گۇزو تمیز اۇلماق.

- ۱۰- ائشيدركن گۆلمەلى اۆلمايان سۆزلەر گۆلمەمك و سۆيلەيەنين حۇرمىتىنى ساخلاماق، اۆنون سۆزلىرىنى اۆلدوقجا اۆنملى سايماق.
- ۱۱- هر نەيە دىقتلى اۆلماق و هئچ زادى دىرسيز سايماماق.
- ۱۲- فايدالانماغا آپاردىغى وسايىط و دستگاھلارین ایشلتەسیندە لازیم اۆلان قەدر باجارىقلى اۆلماق.
- ۱۳- منطقە اهللى و فۇلكلورلا مازاقلانانلارین ائعتىماد و اينامىنى جلب ائتمك قابىلييتىنە مالىك اۆلماق.
- ۱۴- امكداشلىغا سئچدىگى و يۆلداش گۆتوردوگو آداملارین باجارىقلى، ايشە ايناملى و اخلاقى سجيتهلرە مالىك اۆلماسى.
- ۱۵- اۆزونو ياخشى آپارا بىلمك، هاى- كۆى، منفى تبليغات و حركتلرە سبب اۆلماماق.
- ۱۶- منطقە اهللى ايچىندە سئويلەمەين آداملاردان اۆلدوقجا اۆزاق گزمك، آنجاق كيسمەنى پيسلەمەمك.
- ۱۷- فۇلكلور تۇپلاماغا كۆنوللو اۆلماق و بو ايشى بىر مىللى وظيفە سايماق.
- ۱۸- بۆلگەنين لهجهسى و دانىشيق شيوہسىندىن اۆرنك گۆسترمك اۆچون، اۆنو ياخشى بىلمك و يا اۆيرەنمەسینە گرەك اۆلان روحى حاضيرلىق.

۷-۱ فۇلكلور توپلایانلار گرهك اۇلان وسیله لر

- ۱- فیلیم چکیمک اۆچون ویدئو كامئراسی و اۇنا گرهك اۇلان بۇش (یازیلما میش) فیلیم لر.
- ۲- باطری ایله ایشله یین و دۇلاندیرماسی راحت اۇلان ماگیتافون (ضبط صؤت)، و بیر سیرا بۇش لئنت (نوار).
- ۳- شکیل چکیمک اۆچون دۇزبین و اۇنا گرهك اۇلان فیلیم لر.
- ۴- یازماق اۆچون، قلم، کاغید، پۇشه، الیفبا حرفلری سئراسی ایله باسیلمیش دفترلر، سیلگی (مداد پاک کن) و ...
- ۵- یئرلی اۇلما یان آداملار یاتمالی یئر و سفرده گرهك اۇلان باشقا وساییل.
- ۶- ایمکان دایره سینده ال تئلفونو و مینیك ماشین.
- ۷- آزی بیر نفر بو ایشه یارارلی اۇلان یۇلداش.
- ۸- مادى ایمکان اۇلان، یئرده فۇلكلور سۇیله یینلر و امكداشلیق ائدنلره آنیت و یادىگارلیق اۇلاراق هدیله لر وئرمكله، اۇنلارین بیلک و تجرؤبه- لریندن داها آرتیق فایدالانماق.

۲- بۆلۈم:

طبیعت (دوڭغا) و یاشاییشلا
باغلی فولکلور

۱-۲. اينسان، يارانىش، طبيعت و ياشايشلا باغلى

آشاغىداكى كىمى سۇرغولارى وئرمكە، اينسان و اينسانين ياشايشى
اۆزرە بىر سىرا معلومات الدە ائتمك اۇلار.

- اولجە اينسان ياراندى، يۇخسا حئيوانلار؟

- اينسان نئجە، نە اۆچون، نە زامان، كىمين طرفيندن يارانيب؟

- آدم ايلە حوانين اوشاقلارى كىملر ايلە ائولنمكە اينسانلار
چۇخالدى؟

- آدم ايلە آروادينا كىين كىيلدىمى؟

- كىيلدىسە، كىينى كىم كىدى؟

- اينسانين طالئى، شانسى، آلىن يازىسى بارەدە فيكىر و دۆشونجە-

نيز نەدىر؟

- ياشادىغىن بۇلگە، كىند، شىهر، اۇبا و سايرەدە ھانسى طايفالار،

قبىلەلر ياشاير، اۇنلارين ھر بىرى نين خۇصوصيىتىلريندن نەلر بىليرسن؟

- بو ھىندەوردە چۇخ آدىلى - سانلى و سۇزو كئچن آداملار كىملر اولوب

و بو آد - سانين و سۇزو كئچرلىگىن سىبى نە اۇلابىلر؟

- خالق طرفيندن بعضى آداملارا نە لقبلر وئرىلىبىدىر؟

- بو آرادا اوشاغىن آنادان اۇلماسى، اۇنون كىسدىرمەسى، يعنى ختنە

ائلمەسى، آد قۇيماسى، مەكتەبە گىتمەسى، عىگرلىگىنى بىتىرمەسى،

تحصيلىنى قۇرتارماسى، ائولنمەسى و اينسانين اۇلمەسىندە نە عادت -

عنەنەلر وار و نە مراسىملر كئچىرىلر؟

- اوڭاقلاردا آد قۇياندا ھانسى مئىيارلاردا اساسلانيرلار؟
- بورادا ايكي آدلىق وارمى؟ وارسا سىبى ندير؟
- بورادا ايكي آدامىن آراسىندا ايختىلاف تاپىلسا، ساواشىب آجىق آچارلار، آرتىق شىكايت ائتمەيە چالیشارلار و يا ايختىلافى آغ ساققاللارین كۇمگى ایلە حل آندرلر؟
- بورادا خالقين مۇناسىبتى آشاغىداكى صىنىفلرلە نئجە دیر؟ مثلاً مدنىيت آدمالارى، اۆیرەتمنلر، عاشىقلار، باشقا مۇسقى چىلر، مۇللار، ھۆنرمندلر، سیلاحلى قوۋەلردە اۋلانىلار، زۇرلۇلار، جادوگرلر، دوعا یازانلار، درویشلر، دىلنچىلر، قاراجىلار، ساياچىلار، تکه چىلر، كۇسالار و ...
- (اۋرا كند دیرسە)، اۋ كنددە ھانسى پئشە صاحبلىرى وار دیر؟ مثلاً: اکىنچى، باغدار، آرىچى، اۋوچو، قۇيونچو، اينکچى، دوه چى، ایلخىچى، ناخىرچى، چۇبان، قۇرۇقچو، گزمە، دىیرمانچى، پىنە چى، تۇخوجو، حامامچى، اۋدونچو، يۇوجو (اۋلو يۇيان) و ...
- كند اھلى نین بونلاردا مۇناسىبتىنى و بو پئشەلر بارەدە روايتلر، دئىملر و ايناملار وارسا آچىقلاين!
- خالقين ساوادلى - ساوادسىزلىغى، تحصيل آلماعا اۋلان رغبت و مۇناسىبتى، عئلم مرکزلى و اۋیرەتمنلرلە مۇناسىبتلىرى، ھانسى دىلدە تحصيل آماقلارى، نە ساحەلردە تحصيل آلايلىمە دىكلرى و س ... بارەدە معلومات وئرىن و ھر بىرى نین عىلتىنى دە آچىقلاين!
- بۇلگەدە ھانسى دىللرلە دانىشىرلار، بو دىللرین ھر بىرى نین دانىشانلارى و بىلنلرى نین سايى نەقدەردیر، ھابئله بو دىل و يا دىللر بارە- دە روايت، آرزو، اينام و سايىرە وارسا، سۇيلىنىلسين!

- بۇلگەدە قۇناق گىتىمك، قۇناق گىلمك، قۇناق طرفىندىن ئاتۇ يىيەسىنە سۇۋغات گىتىرمك، ئاتۇ يىيەسى طرفىندىن قۇناقغا ھەدىيە وئىرمك، قۇناقى قارشىلاماق و گىندىدە يۇلا سالماق وارىمى؟ ھابىئەلە قۇناق و قۇناقلىق بارەدە ھانىسى دىئىمىلر، روايتلر و ايناملار وارىدىر؟

- بۇلگەدە دۇغا يازان، فاللا باخان، ايلان اۋىنادان، پەلوان، جادو ائەلەين، تاس قۇزان و بونلار كىمى پىشە صاحىبلىرى وارسا، خالقىن اۋنلار ايلە مۇناسىبەتى و داورانىشى نەجەدىر؟

- بۇلگەدە ھانىسى خىستەلىكلر باش وئىرر، و ھەر بىرىنىن سىببى نەدىر، بو خىستەلىكلرىن ھانىسىسى مۇغىن بىر فىلىدە باش وئىرر؟

- خىستەلىكلرى ارتىق نەايلە مۇعالىجە اندىرلر؟

- خىستەلىكلردىن علاوه بىر سىترا اذىتجىل حىيوانلارو بۇجىكلر، و انگىللر دە اينسانى اينجىدىر و حىتتا حىياتىنى تەلۋكەيە سالىر، بو حىيوانلار، بۇجىكلر و انگىللر ھانىسىلاردىر و واخىتىيلا ھانىسىلار دا وارىدى؟ مىثلاً: بىت، مۇروك(بىتتىن بالاسى)، بىرە، مىلچىك، مىغىمىغا و ...

- بو منطقە دە نەنەين قارداشى، نەنەين باجىسى نە آدلانىر؟

- بورادا آتانىن قارداشى، آتانىن باجىسى نە آدلانىر؟

- باجىلارىن ارلرى، قارداشلارىن آروادلارى بىر- بىرىنە نە حىساب اۋلورلار؟

- داىى آروادى، ەمى آروادى، قاين-آتا، قاين-آنانى چاغىراندا نە چاغىرارلار؟

- ارىن قارداشى، ارىن باجىسى، آروادىن قارداشى، آروادىن باجىسى، باجىنىن ارى نە آدلانىر، ھابىئەلە بىر آدام اۋزوندىن ياشلى و قۇھوم اۋلمايان بىر آدامى چاغىراندا، و يا اۋنونلا دانىشاندا اۋنو نە چاغىرار؟

۲-۲ عايىلە قۇرۇلۇشى

بۇلگەدە عايىلە قۇرما دېلىرى، قۇھوم و يا يادلاردان ئولنمە، نىچە
 آروادلىلىق، بۇشاما و بۇشانما، عايىلە آراسىندا مۇناسىبتىلر، اۇگىنى اۇلان
 عايىلە عۆزولرى ايله داورانىشلار، تربىيەوى مسئلەلر و سايىرە بارەدە
 معلومات آلماق اۆچون آشاغىداكى سۇرغولارى ايرەلى سۆرمەك اۇلار:

- عايىلە نىچە قۇرۇلور؟

- عايىلە قۇرماق اىستەين اۇغلانلا قىز، اۇز اىختىيارى ايله، يۇخسا
 بۇيوكلرين تەكلىفى ايله ئولنىرلر؟

- ائلىچى گىتمەكەن قاباق گۇرولن ايش ھانسىلاردىر؟

ائلىچى گىندىلر، سۆز و نىچە سالىر و بۇرادا ھانسى دىئىملىردىن
 فايدالانىرلار؟- مىثلا: - «بىزىم اۇغلانى نۇكرلىگە قبول ائدىن!» و يا ...

- قىز آداملارى ھن جاوابى وئرمەك اىستەسەلر، بو جاوابى نىچە ايفادە
 ائدرلر؟

- ايندى دە اۇشاقلىقدا بىر قىز و يا اۇغلانى ئولندىرلرلمى؟

- آداخلانماقدان قاباق اۇغلانلا قىز بىر- بىرىنى گۇرور، دانىشىرلار يا

يۇخ؟

- اۆزوك تاخما و يا اۆزوك قۇيما مراسىمى وارىنىزمى، وارىنىزسا

نىچەدىر؟

- نەلر و نە قەدەر كىيىن سالىنىر؟
- كىيىنى كىم كىيىر، كىيىن كىيىن قىزدان و كىيلىك ايسىتەيندە نە دىيىر، نىجە و كىيلىك آلىر؟
- قىز ەن دىيىن قىز قىزدا اۆلەن آروادلار، كىيىن كىيىن نە دىيىر؟ مۇلا، فارسىلار دىيىر: (عروس رفته گل بەچىند) و يا ...
- باشلىق و يا سۆد پۇلو دا قىز آتا- آناسىنا وئىلىرىمى؟
- جىيىز (جىيىزە) نەلەردىن عىبارتدۇر؟
- ايل بۇيو قاباغا گلەن بايراملاردا آداخلىلار بىر- بىرىنە ەدىلەر آلىرلارمى، آلىرلارسا، ەر مۇناسىيەتدە آلىنەن ەدىلەر نەلەردىن عىبارت اۆلور؟
- آياق آچما، بۇي گۆرمە، ال اۆپمە، دۇۋاق قاپما و بونلار كىمى تۇيلا باغلى باشقا عادت- عىنەلەر، مراسىملەر وارسا، اۆنلەر نەدىرلەر و نىجە كىچىرلىرىلەر؟
- تۇيدان سۇنرا يىنى قۇرۇلان عايىلە بۇيوكلەر ايشلەمگە و ياشاماغا مارق گۇستىرلەر و يا آيرىلماغى يىرلى گۇرورلەر؟
- ايكى، اۆچ، دۇرد آروادلىلىق يا صىغە آروادى اۆلەنلار نىجە باخىرلار؟
- ەانسى آروادى اۆلەن كىشىلەر باشقا آرواد آلماق ايجازەسى وئىلىر؟
- عايىلەدە اۇشاقلار آرتىق كىمدىن تىببە آلىر؟
- اۇشاقلار يىن آدىنى كىمىلەر سىچىر و نە اساسدا سىچىرلەر؟
- آتا- آنالار، بۇيوك بابالار و بۇيوك نەلەر گۆرە مۇناسىيەتلەر نىجەدىر؟
- قايى- قۇنشو ايلە نىجە كىچىنلەر؟
- اۇشاقلار طرفىندىن آتا- آنا، بۇيوك بابا- بۇيوك نەلەر نە آدلانىر، نە سىلىنلەر؟

- آغلایان اۇشاغی آویتماق(اۋوۋتماق) اۆچون نه ایشلر گۆرەر، نه سۆزلر سۆیلەرلر؟
 قۇرخموش اۇشاقدا، قۇرخونون اثری قالماسین، - دئییه، نه ایشلر گۆرەرلر؟
 - بیر یئرہ ییخیلاراق قۇرخان آدامین قۇرخوسو چیخماق اۆچون نه ایشلر گۆرولر؟
 - ائولردہ نۆکر، قاراواش و آیری ایشلر آداملاری اۋلورسا، اۋنلارلا نئجه داورانیرلار؟
 بو سۇرغولارلا برابر، عاییلہ قۇرولوشو و عاییلہوی حیات بارەدہ باشقا سۇرغولار، حئکایہلر، روایتلر، ناغیللار، لیریک شئعرلر، بایاتیلار، ماہنیلار، تیرینگہلر، اۋخشامالار، دئییملر و ایناملاری سۇروشوب تۇپلاماق مۆمکوندور.

۲-۳ یئینتیلر

- هر بۆلگه ده عایله لرده حاضیرلاناں گۆنده لیک یئمکلر، قۇناقلا را حاضیرلاناں یئمکلر، فصلی یئمکلر، بیر فصلیدن باشقا فصله ساخلانیلان و حاضیرلاناں یئمکلر، قۇرودولوب و یا قۇورولوب ساخلانیلان یئمکلر و هر بیرینین ساхлаما یۇلو و وسیله سی، بایراملاردا پیشیریلن یئمکلر، تۇیلاردا و یاسلاردا پیشیریلن یئمکلر، خاص گۆنلر اۆچون مثلاً، اربعین و یا صفر آیینین ۲۸- ینده حاضیرلاناں یئمکلر و هر بیر یئمگین یانیندا خاص بیر ایچگی و آیرجا ایچمه لی شئی لر واردیر؛ هابئله بعضی یئمکلر ده، هر بۆلگه ده باشقا بیر آد ایله ده تانییر.

چۇخ بۆلگه لرده یئمکلر و ایچگیلری بئله سیرالاما ق اۇلار:

- پیشیریلمه میشی یئیلن یئمکلر.
- یاس مراسیملرینده حاضیرلاناں یئمکلر.
- بایراملاردا پیشیریلن یئمکلر.
- تۇیلاردا پیشیریلن یئمکلر.
- بعضی خسته لره پیشیریلن یئمکلر.
- دۇغان آروادلارا پیشیریلن یئمکلر.
- تزه گلینلره پیشیریلن یئمکلر.
- باشقا یئمکلرله بیرلیکده یئیلن یئمکلر(شۇر، تۇرشو، سالاد و ...)

- چرەز يىمكىلىرى (تنقلات). مثلاً: كىشىمىش، بادام، فىندىق، قۇز،
ايگدە، خورما، پۇستە، نۇخود، مەكە پىرتلاغى، قاراقوروت، لواشك، قۇوورقا،
قۇووت، سۇجوق، پىشىرىلمىش چۇغوندور (پازى)، قاخلار (مىيۈە
قۇرۇلارى)، توخوملار ۋ. . .

- سۇتوللار، يەنى دىنى بىر كىمەمىش ۋ ھەلە سۇد ايكىن اۇدا توتوب يىين
شئىلەر، اۇ جۇملەدن بۇغدا سۇتولو، نۇخود سۇتولو، مەكە سۇتولو، چيىدان
سۇتولو، سىنگىك سۇتولو، پۇلوك سۇتولو، مرجى سۇتولو ۋ. . .
- ايچكىلەر، اۇ جۇملەدن معدنى سۇلار، سۇد، آيران، دۇشاب، مىيۈە
سۇلارى، شراب، چاخىر، سىركە ۋ. . .

ھابىئە سۇفرە مراسىملىرى، يەنى:

- سۇفرەنى آچاندا نە دئىيلەر، يىغاندا نە دئىيلەر؟

- نە شئىلەرنى سۇفرەدە اۇلماسى واجىبدىر؟

- سۇفرەنى يىغانا كىمى ھانسى دىلەر ۋ عنىنەلەر رعايت اۇلمالى دىر؟

- سۇفرەنىن باشىندا قۇناقلارىن، قۇجالارىن، اورتا ياشلىلارىن،

گىنجلىرىن ۋ اوشاقلارىن يىرلىرى ھاردادىر؟

گۇستردىگىمىز ۋ قلمىدن سالدىغىمىز ھەر بۇلۇمە عايىد اۇلان بو
يىمكىلەر ۋ ايچكىلەرنى ھەر بىرىنىن يىرلى آدى، نەلردن حاضىرلاندىغى، نە
خاسىيەتلەر (اىستىلىك، سۇيۇقلۇق ۋ. . .) مالىك اۇلدوغۇ، ھانسىنىن
خام ماترىياللارنىن يىرلى، ھانسىنىنكىلارنىن گىلمە اۇلدوغۇ، ھەم دە بو
يىمكىلىرى يىمكى اۇچون سۇفرە آچان، قۇناق ائلەين، قۇناق اۇلان بارەدە
روايت، دئىيم، اينام، آتالار سۇزو ۋ اوتوتدوغۇموز باشقا شئىلەرى سۇرۇشوب،
دىقتە ۋ سۇيەلەنلەرنىن دانىشدىقلارى لىھجەلەر اساسىندا يازمالى يىق.

۲-۴ جانلىلاردا بدن عۆزۈلۈرى و چۈشۈشلى قىسىملىر

اينسان و حئيوانلاردا بدن عۆزۈلۈرى، بدن سۆمۈكلۈرى، بدننى تشكىل
ئالەين جۆر بەجۆر شئىلۈرىن، ھەم دە آغاچلار و بېتىگىلۈرىن ھەر بىرىن
چۈشۈشلى قىسىملىرىن دە ئۆزۈنە گۆرە آدى واردير.

اينسانين بدن عۆزۈلۈرى ھابئەلە بدننى تشكىل ئاندىن باشقا شئىلۈر؛
مېئال ئۇلاراق: باش، گۆز، قاش، كېپرىك، بۇرون، بۇرون دلىگى، ئۆز، آلەين،
ياناق، بۇخاق، دىل، دۇداق، داماق، دىش، جەجىك، آغىز، قۇلاق، بۇيون،
چىگىن، دۇش، كۆكس، قۇل، دىرسك، بىلەك، ال، بارماق، باش بارماق،
چىلىك بارماق، ئالەجە دە ات، قان، پىي، ايلەك، دامار، حئيوانلاردا ھەين
قلمە آلەين عۆزۈلۈر و شئىلۈردىن علاو، قۇيرۇق، بۇيۇن و سايىرە دە محلە
دئىلەن آدى ايلە تانينمالى، قلمە آلەينمالى و ھەر بىرى بارە دە فېكىر، سۆز،
آتالار سۆزۈ، باياتى، دئىم، روايت، اينام و... وارسا تۇپلانمالى دير.

آغاچلار و بېتىگىلۈرىن دە ھەر بىرىن آدى آلەيندا اونون چۈشۈشلى ياش
دۇورلۈرىندە نە آدلارلا تانينماسى، ھانسى قىسىملىر و بۇلوملردىن تشكىل
اولماسى. مئال: گۆدە، كۆك، قايىق، دال، بۇداق، شىو، شىوچە، قۇنچا،
گۆل، گۆل يارپاغى، يارپاق، زوغ، تۇخوم، چىردەك و... اۇلدوغۇ كىمى و
بۇلگەنەن دانىشلىق شىوھسى اساسىندا، ھەم دە ھەر تەك- تەكى ايلە باغلى
سۆز، صۇحبەت، ناغىل، روايت، شئەر، آتالار سۆزۈ و سايىرە چۇخ دىقتە
ئەت ائدىلمەلى دير.

۵-۲ بۇيلار - ائللر

هر بۇلگه و يا كندده نئچه بۇي، طايفا، عىرق، سۆي و ساييرەنن
ياشادىغى، دۇغال (طبيعى) و ھامى يا قبول اۇلان بىر حقيقتدېر. نه ياخشى
كى، بو ائل، بۇي، طايفا، سۆي و ساييرەلر يئرلى اھالى دان سۇروشولوب
ديقتله و ھئچ بىر شئىي دىيشمەيەرك ثبت ائدىلسن.
بو ساحەدە وئرىلمەلى سۇرغولار بونلار و بونلار كىمى بىر شئىلر
اۇلايىلر:

- بو شھر يا كند يا بۇلگەدە ھانسى ائللر، ائل بىرلشمەلرى، طايفالار،
سۇيلار و تيرەلر ياشاماقدادير؟
- بونلارن دۇلانىشىق و گلرلرى نەدن دىر؟
- بونلارن ھر بىرىسى نىن دانىشىق شيوہلرى تارىخى، عادت-
عننەلرى، و روحى اۋزەللىكلرى باشقالارلا فرقلى دىرسە، ھر بىرىندىن
اۋرنكلر گۇسترن^۱!
- بو طايفالار و ائللر آراسىندا اۇلان مۇئبىت و منفى مۇناسىبەتلرە
ايشارە ائلەيىن!

۱- بئله بىر دۇرومدا بو تۇپلوملارن فرقلى خۇصوصىيەتلرى نىن چىشىتلى قۇللارنى تۇپلانمالى -
دىر.

- بو ئىللار و طايغالار يىن ھەر بىرى نە زاماندىن بو بۇلگەدە ياشايدىلار،
 آيرى يىرلردىن گىلمەيدىلرسە، ھارالاردان گىلىشىلر و نىيە گىلىدىكىلرىدىن نە
 دىئەيلىرىسىنىز؟ بو بارە دە مەكتۇب بىر سىندەدە وارمى؟

- بونلاردان باشقا يىرلەرە كۇچىلر و يا كۇچورولنىلر اۆلموشلارسا
 كىملىرىدى، نىيە كۇچوب، و يا كۇچورولوبلر؟

- بونلار يىن ھانسىلار ي ساكىن، ھانسىلار ي قۇنوب- كۇچىدىلر؟
 - قۇنما- كۇچمەدە، ھابىلە گۈندەلىك ايشلىرىندە يىرىتمەلى يۆكلىرىنى
 نەلرە يىرىدىلر؟

- كۇچمە و داشىنمادا آرابا، داشقا، كىچاوا، سۈرۈتمە، فايتون، گىمى،
 قايق، دۈە، آت، ائششك، قاتىر و بىلە شىلر و حىوانلار ايندى دە ايشلە-
 دىلىلرلمى؟

- ھەمىن بۇيلار، ائللر و طايغالارلا باغلى دىيىم، آتالار سۇزۇ،
 ايصطىلاح، روايت، اينام، ناغىل وارسا، ھانسىلاردىر؟

- بو تانىدىغىنىز طايغالار، ائللر، سۇيلار و سايرە، تۈرك ائللرىنىن
 ھانسىنا منسوب اۆلايىلر؟

- بوانللىرىن سۇى آدلار ي نەلردىن عىبارتدىر و بو سۇى آدلار ينىن
 ھانسى ائللرايە باغلىلىغى اۆلايىلر؟

- بو بۇيلار و طايغالار ين آغىزلار يندا بعضى عۆنۈانلار، سۇزلر و
 تىرمىنلر، باشقا ائللردە اۆلان بو كىمى شىلر ايلە فرقنىلرلسە، اۆنلار ي
 سۇيلەيىن! مثلاً:

آداملار ين يارانىشىندا: قارا قاش- گۆز، سارى وۆز، قاراشىن، آغۆز،
 چىيىمل، ھۈەدىش، انلى كۆرەك، تۇپال، گر (باشىندا آلنىنىن اۆستۈندەكى

تۆكلرىن ياتىمى يوخارىيا اۆلان آدام)، قۇيون گۆز، گۆى گۆز، قوندوزلو،
كۆكسنىلى، دىلقىر و ...

ائو وسايطلىرىندە، اۆ جۆملەدن: قاب، قازان، قاشىق، ساج، تاباق،
ارسىن، كۆسۆ و ...

ايش وسايطلىرىندە، مثلاً: بىل، ايسپ، اۇراق، درگاز، ناجاق، كركى،
قازما، بىچقى(بوشقو)، پىچاق، شنه، بۇزقو، فىرلاتما، قۇوارا، اۆرە (قلم)،
بىلۆو، دهره، چووال، خورجون، هئىبە، داغارچىق و ...

تىكىنتىلردە ايشلىن تىرمىنلردە، مثلاً: ديوار، حاسار، قالا، دام، تاقچا،
رف، قاپى، پنجره، باجا، ائىوان، مطبخ، اۇتاق، سۇ آبىرى، حۇووز، قۇيو،
دئهلېز(دھلىز)، حمام، آياق يۇلو، ائولرىن بزهگى، داملارىن اۆستو،
ائشېك(قاپى نىن قاباغى - آستانا) و ...

حىوانلاردا مۆختلىف نۇوع، جىنس و سۆيلاردا: ياش، بۇيا، بۇينوز و
قۇلاغىن شكىلىنە گۆرە فرقلىن تىرمىنلر هرنه وارسا، اۆلدوغو كىمى قلمه
آلىناجاقدىر. مثلاً، تىكجە قۇيوند سۇى باخىمىندان: مۇغان قۇيونو، ماكى،
هئرهكى، اۆوشار، قىزىل، شال و ... قۇيونو، ياش و جىنس باخىمىندان
قۇزو، تۇخلو، شىشك، (دىشى اۆلارسا) قۇيون، (اركك اۆلارسا) قۇچ، اۆيچ،
آزما، دىزما و ...، قۇلاق فرقلىرى باخىمىندان كۆره، كۆروش، بادام
قۇلاق، ساللاق قۇلاق، شاپالاق قۇلاق و ...، بۇيا باخىمىندان آغ، بۇز، قارا،
قۇووز، سارى، گۆى، قىرمىزى، آلا، چاغال، قاشقا و سايىره يە ايشاره ائتمك
اۆلار.

حىوانلارىن توكلىرى: مثلاً: كىچىلردە قىزىل، تىفدىك، مۆهتر،
قۇيونلاردا يۆن، گۆزەم، و هر بىرى نىن ده بۇيا و كىففىتجە فرقلىن
نۇوعلىرى نىن آدلارى و بئله - بئله تىرمىنلر.

۶-۲ كۈچرى ائللر ...

كۈچرى ائللر ايله باغلى بىر سىرا تىرمىنلر و آدلارا راست گلمك اۇلار كى، اۇنلارى ساكىنلشمىش بۇيلار، ائللر، طايغالار، كند و شەر اءاملارى- نىن آغىزلارىندا گۇرمك اۇلماز.

بو تىرمىنلرى اۇنلارىن ھم مال- قارالارىنىن ھم دە ائو وساىيىتى و قاب- قاجاقلارىنىن آدلارىندا گۇرمك مۆمكۈندۈر. بونلاردان علاوہ اۇنلارىن ياشايش يىرلىرى اۋ جۆملەدن آلاچىق، چادىر و بو كىمى شىلرىنىن دە ھر بىرىنىن مۆختلىف جۆزەلىرى و قىسمتلىرى اۇلاراق، بو قىسمتلىرىن دە ھر بىرىنىن اۋزۈنە مخصوص بىر آدى واردير. بو قىسمتلىرىن، ھم دە حىوانلارىنىن آغىل، كۇم(كۇم)، زاغا(كاھا- كۇھول)، چىن، چىر، حاصر و بو كىمى يىرلىرىنىن ھر قىسمتىنىن آدىنى و بىر سۆزلە كۈچرى حىات و اۋنون وساىيىتى ياشايش يىرلىرى، مال- حىوان ساخلادىقلارى يىرلىرى، اۋتاكلار و سايىرە ايله باغلى بۆتون تىرمىنلر، فىكىرلر، حىكاىلر، شىئىرلر، باياتىلار، ايناملار و باشقا ماراقلى بىر سۆزلر وارسا، دىقتلە تۇپلانمالى دىر.

۷-۲ ئاتۇ اشىاءلارى و چكى داشلارى

اىستر كند اتۇ، اىستر شىر اتۇ، اىسترسە دە كۇچرى اتللىرى
 اتولرىندە ايشلنن بىر سىرا قاب- قاجاقلار، دۇشەنكلر و باشقا شئىلر واردىر.
 قابلارى بئله سىرالاماق اۇلار:
 - اىچىندە يىمك پىشىرىلن و قاينادىلان قابلار؛ اۇ جۆملەدن: قازان،
 بايدا، تىيانچا، چۆلمك، چايدان و ...
 - يىمك و باشقا شئىلرى ياندان ياننا چئویرن و قارىشىدىران قابلار؛
 مثلاً: قاشىق، چۆمچە، ارسىن و ...
 - اىچىندە يىمك يئىيلن و اىچكى اىچىلن قابلار. اۇرنك اۇلاراق:
 چاناق، بۇشقاب، بارداق، اىستىكان و ...
 - اىچىندە يىمك، اىچمك و آيرى شئىلر ساخلانىلان قابلار. مثلاً:
 كۆپ، كۆزە، تاغار، طاباق، خارال، چووال، سلە، سبد و ...
 - اىچىندە يۇمالى شئىلر يۇيولان، ازیلمەلىلر ازیلن قابلار؛ اۇ جۆملە-
 دن: تىشت، تولوق، قورود ازەن، نىھرە كۆپو و ...
 - اىچىندە يىمەلى- اىچمەلى شئىلرى و تاخىللارلى آيىران و سىچن
 قابلار. مثلاً: سۆزگىچ، قلىبر، الك، اوسىن و ...
 - اىچىندە يىمك، مئىوہ و بو كىمى شئىلر داشىنان قابلار؛ اۇرنك
 اۇلاراق: سبد، سلە، زنبىل، يىشىك، خورجون، چووال و ...
 دۇشەنكلرى دە بئله سىرالايايىلرىك: - يىرە سىرىلن دۇشەنكلر. مىثال
 اۇلاراق: خالى، كىلىم، پالاس، دۇشك، دىزالتى، كىچە.
 - اۋستە اۇرتولن دۇشەنكلر. اۇرنك اۇلاراق: يۇرغان، يۇرغان- دۇشك
 اۇرتوسو، تاقجا اۇرتوسو، ياسدىق اۇرتوسو، خالى اۇرتوسو، (روفىشى)، قاب-
 قاجاق اۇرتولرى، و ...

- باش ئالتىنا قۇيولانلار؛ ئۈچۈملەندىن: ياسىدىق، بالىش و...
 - سۈيكنەمەلىلەر؛ ئۈرنىك ئۇلاراق: ئارخالىقلار، بۇيوك ياسىدىقلار و...
 ئولردە ئۇلان باشقا شىيلەر:- ئينا، ساعات، پردە، شكىل قابى، قلىيان،
 سماوار، چىئراق، پىسوز چىئراق، جىين چىئراغى (موشى چىئراق)، فانار،
 دىيرمان، ترەزى، قاپان، پىچاق، بىچقى (ارە)، كركى، تىشە، مالا، ئۈت-
 دۇغرايان و...

گۈستىرلىن و قلمدىن دۈشەن بو قاب- قاجاقلار، دۈشەنكىلەر و ئولردە
 ئۇلان ئىيرى شىيلەرنى ھەر بىرىنىن بۇلگەندە ئۇلان ئادى، ھارادا و نەندىن
 قايرىلىدىغى، ئالىنىپ- ساتىلان ئىرى، قايرىيان و ساتانىنىن نە ئۇنىۋان
 داشىدىغى و ھەر بىرى ئىلە علاقەدار تىرمىن، دىيىم، اينام، ئاتالار سۇزۇ،
 مىل، ماھنى، رىۋايەت، ئاغىل و بو كىمى سۇزلر ئىرلى لەھجە ئىلە دىقتە قلمە
 ئالىنمايدىر. قاب- قاجاقلار و بىر سىرا يازماقلا تانىتىدىماسى چىتىن ئۇلان
 باشقا شىيلەردىن شكىل دە وئىرىلسە، ئىشىن دىرى داھا دا ئارتاقايدىر.

چكى داشلار: - ھەر بۇلگەننىن چكى داشلار، باشقا بۇلگەنلەرلە
 فرقىلىدىر؛ بونا اساساً، ھەر بۇلگەننىن خالۋاردان باشلاپ يارق مىثقالا كىمى،
 چكى داشلارنىن ھەر ئادىرىنى، ھەر دە رىسمى داش ئۇلان كىلو ئىلە
 نىسبەتلىرىنى ئۈيرەنىپ قلمە ئالمالى يىق. مىثلاً: خالۋار = ... كىلو، باتمان = ..
 . كىلو، يارىم باتمان = ... كىلو، ھابىلە يارىم باتماننىن يارىسى نە ئادىلار و
 كىلو ئىلە نىسبەتتى نەدىر، ئىلەجە دە ئۇنىۋان يارىسى و ئۇنىۋان يارىسىنىن
 يارىسى و نەھەتدە لاپ يۆنگۈل ئۇلان چكى داشى و ئۇنىۋان كىلو ئىلە
 نىسبەتتى ئۈيرەنىلىپ ئۇلدوغو كىمى يازىلمايدىر.

۸-۲ گىيىملر و باش قىترخدىرما

- ۱- گىيىملر: ھەر بۇلگەدە ايقلىمى شرايىط و سۇسىال حياتىدان آسىلى اۇلاراق، اۆزەل فۇرمادا گىيىملر واردىر. ھەر گىيىم نۇوعونون يئرلى آدا ماليك اۇلماسى دا مۆمكۈندۈر. گىيىملرى بىللە سىئالايرىق:
 - كىشىلر يىن عادى گىيىملرى، اۇ جۆملەدن: پىنجك، آرخالىق، كۆينك، شالوار، آلتىدان گىيىلن پالتارلار، بۇرك، تىلىك، باشماق ھابىللە بونلار يىن ھىنە اسكى چاغلاردا گىيىدىكلرى گىيىملر و ...
 - قادىنلار يىن عادى گىيىملرى. مىثلاً: دۇن، كۆينك، تۇمان، شالوار، چادىرا، چىرقد، لىچك، ياشماق، دۇواق، ھىم دە بونلار يىن ھىنە اسكى چاغلاردا گىيىدىكلرى گىيىملر و ...
 - چۇبانلار، ناخىرچىلار، چۆلدە شاخىتا- سىزاقلى ھاۋادا ايشلەمگە مەجبۇر اۇلان آدمىلار يىن پالتارلار. اۇرنىك اۇلاراق: چۇخا، عابا، كىپەنىك، جۆرجەنىك، دۇلاق، پاپاق، چارىق و ...
 - قۇرۇقچولار، گۆزەتچىلر و گىزەلر يىن پالتارلار.
 - مۇللار، چاۋىشلار، نۇوحە اۇخوئانلار، دروئىشلر، صوفىلر و باشقا مەذەبى فىرقەلر يىن رەبىرلىرىن گىيىملرى.
 - دىلنچىلر يىن پالتارلار.
 - حىج مەراسىمى و باشقا دىنى مەراسىملرە عايىد اۇلان گىيىملر.
 - رەتاللار، باخىجىلار، قاراچىلار و بونلار كىمى تىپلر يىن گىيىملرى.
 - چىرچىلر، تاجىرلر، پىشەكارلار، سىنەتكارلار يىن گىيىملرى.
 - تۇى مەجلىسلرى، ياس مەجلىسلرى گىيىملرى.

- تۇيدا گلەن اۋچون حاضىرلانىن پالتارلار.
- تۇيدا كۆرەكن(بى) اۋچون حاضىرلانىن پالتارلار.
- حكىملر و صحىيە ايشلىرىندە چالیشانلار پالتارلار.
- عاشىقلار گىيىملىرى.
- ساياچىلار و كۇسالار پالتارلار.
- ... و

بو عۆنۈنلار وئىرلن و حتا اونوتدوغوموز پالتار فۇرمالارىنىن ھەر بىرىنىن مۇختىلىف بۇلگەلردە اۋزەل آدلارنى اۋلماقلا ياناشى، ھەر پالتارىن چىشىتلى قىسمىنىن دە خاس آدى اۋلايىلر. بۆتون اۋ آدلار و ھەر بىر پالتارىن، ھارادا و نەدن حاضىرلاندىغى، ھەر بىرىنىن آرتىق ھانسى بۇيالاردا اۋلماسى، تۇخويان، تىكن و ساتانلارنىن نە عۆنۈنلارلا تانىنماسى دىقتلە قلمە آلىنمالى دىر.

ب- باش قىرخىدىرما: بۇلگەدە باش قىرخىدىرماقدا، اۋزەللىكلە دە اۋشاغىن بىرىنجى دۇنە باشىنى قىرخىدىرماغاگۇرە بىر مراسىم، اينام، روايت، دىيىم و ... وارسا، ھم دە نىجە قىرخىدىرما، باش قىرخانىن نە عۆنۈنلا تانىنماسى، اۋنا ايندى و گىچمىشەدە امك حاقى وئىرمك طىرىزى، امك حاقىنىن نە اۋلدوغو و نىجە وئىرلىمەسى، باش قىرخانىن مۇشتىرى- لرىنىن نە آدلانماسى^۱، ھم دە بونلارنى ھامىسى بارەدە خالقىن ايچىندە اۋلان دىيىم، اينام، آتالار سۆزۈ، روايت، ناغىل، افسانە و سايرە تۇپلانمالىدىر.

۱ - گۆننى بۇلگەسىنىن بعضى كىندلىرىندە باش قىرخانىن مۇشتىرىلىرىتە(اۋنا باش قىرخىدىرمانلار)
^۱ «ماخدا» دىيىلر، مىثلا: - من اۋستا ھاشىمىن ماخدا سىيام يعنى باشىمى اۋستا ھاشىما قىرخىدىرارام.

۹-۲ يىر آدلارى (توپونىملر)

ھەر بىر شېھەر، كىند و اۇنلار يىن ھىندە و رىندە چۇخلو قىدىمدىن قالان يىر آدلارى، چىشمە و بۇلاق آدلارى، درە- تېە، گىدىك، قايا، سىلدىرىم آدلارى، دۆز، آرخاب، ائىش- يۇققوش آدلارى، ياتاق، اۇبا، داغ، داش آدلارى، چاى، سو، كېرىز، گۇل، گۇزە، باغ، دىزە، آغىل، كۇمە آدلارى و ھىمىن كىندلر و شېھەرلر يىچلرىندە چۇخلو كۆچە، مئىدان، محلە، خىيابان، مسجىد، خانقاه، خىرىيە، حمام، مدرسە، حسىنىيە، دىنى حوزە، مەكتەپخانا، خستەخانا، زورخانا، قىدىمگە، اىمامزادا، پىر مزارى، سقاخانا، تىكە، قىرىستان، گۇور قىرىلر، كىلىسە، داش قۇچلار، ھىكللر، مۇقدس سايلان داش، يىر، بۇلاق، آغاج، بىتگى، داغ، چاى و بو كىمى يىرلر و شىلر، باشقا اسكى و مدنى اىرلر، آبدەلر و آىرى- آىرى آدلار يىنا راست گىلمك اۇلار. سۇز يۇخكى، ھىمىن يىرلر و اىرلرلە باغلى بىر سىرا سۇزلر، دىيىملر، تىرمىنلر، ناغىللار، روايتلر، حىكايەلر، دۆشونجەلر، اىناملار دا خالقىن آغزىندا واردىر. يۇخارىدا گىند و حتا بىزىم نظرىمىزدىن يايىنان بونلار كىمى قۇنولارلا باغلى تىرمىنلر، ناغىللار، روايتلر، اىناملار، ھابىلە بو يىرلر و شىلر بونلارلا تانىمالار يىن ندىن (عىلتى)، مۇقدس سايلانلار يىن مۇقدسلىگى يىن سىبى، تارىخى آبدەلر يىن خالقىن آغزىندا دىيىلن تارىخى و سايىرە اۇلدوغو كىمى و تىرجۇمە ائىدىلمەش، يىنى سۇيلىە يىن دانىشىق دىلى اساسىندا دىقتلە قلمە آلىنمالي دىر.

۱۰-۲ اۆیرەنیلیمیش (اهلی) و اۆیرەنیلیمەمیش (وحشی)

حئیوانلار

ھەر بۇلگە دە بىر سىترا اۋيرەنىلمەش و خالقين خىدمەتىندە اۋلان، بىر سىترا دا اۋيرەنىلمەش، يۈروين، اوچار، سۈرونن، سۇدا اۋلان حئيوانلار و چۇخلو بۇجكلر (حشرە)لر واردير.

عۈمۇم خالق، اۈزەللىكلە دە كىندىلدە عادى حىيات سۆرنلر، سۆرونلر
 حىوانلار و بۇجكلرى لازىمى قىدەر و عىلمى شكىلدە تانىمايلاق، اۈنلرى
 يالنىز كىچىك - بۇيۇكلۇبو، بۇيالارى، شكىللرى، سىسلرى و نۇوعلرى
 اساسىندا آدلاندىرىلار؛ يعنى بىر ايلانى گۇرەندە، اۈنون بۇياسى، بۇيوك -
 كىچىكلىگى، بىردە نۇوعونو، مىثلاً: آغ ايلان، قارا ايلان، قىزىل ايلان، اۈخ
 ايلانى، كۇرامال ايلان، سو ايلانى و ... اۈلدوغونو نظره آلاراق سۇزونو
 سالىرلار. ھابىئە بىر چىيرىتگە، تارى دوھسى، تۇرأتان (ھۆرومىجك) و سايىرە
 بارەدە دە سۆرونلر حىوانلار قىدەر معلومات وئره بىلىرلر؛ آمما اۈچارلار و
 يۆروىنلرىن بۇياسى، بۇيوك، كىچىكلىگى و نۇوعوندىن علاو، اۈنون
 باشىنى، جىنسىنى، سۇبونو (نژادىنى)، نە مۇددە بالالادىغىنى، نە مۇددە

بالاسىنى بۇيوتدويونو، ھەر دۇنە تەخمىنەن ئىچە بالا دۇغدوغو يا چىخاردىغىنى، ھەر بىرىنىن بالاسىنىن نە آدلاندىغىنى، ھەر حىوان و بالاسىنىن نەلردن تەغذىيە ائەلەدىگىنى، نىچە ايل عۇمر ائەدەيىلدىگىنى، ھابىئە نىچە ياشدان بالالى اولماغا باشلايىر، نىچە ياشدان سۇنرا بالالى اولابىلمەدىگىنى چۇخ ياخشى و اولدوغو كىمى دئەبىلىرلر. بۇينوزلو حىوانلاردا اۇنون بۇينوزوندان و گۇوشەين حىوانلاردان اۇنون دىشىنە باخماقلا، ياشىنى و جوان- قۇجالىغىنى تەيىن ائدىر، مېنىك حىوانلارىندا اۇنون تۆكلىرىنى اۇزاقدان گۇرەندە قۇجالىغا آياق قۇيدوغونو سۇيەبىلىر. بونلاردان علاو ھەر بۇلگەدە مال- حىوان ساخلايان آداملارلا حىوانلارىن ھەر نۇوعونون آراسىندا بىر آنلاشما سىسلىرى و داھا دۇغروسو اۇزەل بىر دانىشما دىلى واردىر. اينسانلار بو سىسلىر و تئرمىنلرە حىوانلارى ايسىتە- دىكلرى كىمى ايشلەدەبىلر، خطا يۇلدان قايتارار، اۇنو چاغىرار، مەبەت و يا آجىقلارىنى حىوانلارا بىلدىرلر.

مۇختىلىف بۇلگەلردە بو دانىشما و سىسلەمە تئرمىنلىرىنىن فرقىلى اولدوغونا باخمايلاق، حىوانلار آز مۇددەتدە اونلارى اۇيرەنلر. بو تئرمىنلرى تۇپلاماق اۇچون آشاغىداكى كىمى سۇرغولارى ايرەلى سۆرمەك اولار.

- دۈەنى ياتىرماغا، يئرىندىن قالدىرماغا، يئرىتمەگە، داياندىرماغا، سو ايچمەگە، يئم يئمەگە، بالاسىنى امىزدىرەمگە و ... فرمان وئرمەك اۇچون ھانسى سۇزلر، ايصطىلاحلار و سىسلىر ايشلىنىر؟

- اينك، اۇكوز، گل، جامىش و بو كىمى حىوانلارىن، ھەر بىرىنى گئدىشدىن داياندىرماق، سۆرمەك، سۇوارماق، يئم و باشقا بىر شئىي يئدىرتمەك، طۇيەلە سالماق، جۆتلىشمەلىسىنى جۆتلىشىدىرەك، جۆتە

قۇشمالیسینى جۆتە قۇشماق، ساغمالیسینى ساغماق اۆچون ھانسی سۇزلر و سسلرلە حئیوانى چاغیرار، اۇنو اۆز ایستەدیكلری کیمی ھیدایت اندرلر؟

- قۇیون، كئچی و بو کیمی حئیوانلارین دیشیسی، اثرکگی، و بالالارینی چاغیرماغا، امیزدیرمگە، دۇیوشدورمگە و یا دۇیوشنى آرالاماغا، بیرینی کلەلمگە (باشى یا بوینوزو ایله وورماغا)، اۇنو یاخینا چاغیرماغا، قۇوماغا، یتیرتمگە، دایانندیرماغا، طۇیلەیه سالماغا، سووارماغا و آیبری مقصدلر اۆچون، ھانسی ایصطیلاحلار، سسلر (فیشقا و بو کیمی سسلر و علامتلردن) فايدالانیرلار؟

- ایتی، پیشیگی چاغیراندا، قۇواندا، رام ائتمک ایستەیندە و یا اۇنو كۆشگورندە (بیر کس یا بیر حئیوانى توتماغا تحریک ائندندە) ھانسی تئرمینلر و سسلری ایشلەدیرلر؟

- آت، ائششک، قاطر بو کیمی حئیوانلاری سۆرمکدە، ساخلاماقدا، قۇوماقدا، یتدیرتمکدە، سۇوارماقدا، جۇتلىشدیرمکدە، امیزدیرمکدە، کیشنە-تمک و آنقىرتماقدا ھانسی سۇزلر ایصطیلاحلار و سسلردن فايدالانیرلار؟
- تۇیوقلار، اۆردکلر، قازلار و باشقا اهللى اۇچارلاری ھانسی سۇزلر و سسلرلە چاغیریر، قۇوور، ... ؟ اونلاری بالالارینا و بالالارینی اۇنلارا نئجە جالاییر، اۇنلاری آییرماق ایستەیندە نئجە آییریرلار؟

- اۆیرەنیلەمیش حئیوانلاری قۇوماق، شزینی سۇوماق و قۇرخوتماق ایستەدیكدە، ھر بیرینە ھانسی سسلری چىخاریر، ھانسی فیزیکی حرکتلر و ایشلردن فايدالانیرلار؟

یوخاریدا آدی چکیلن و چکیلەین اهللى حئیوانلار و قۇشلارلا دانیشان کیمی، وحشى حئیوانلاری دا چاغیرماغا و قۇوماغا بیر سىئرا

تئرمينلر و سسلر واردير. ھابئله حئيوانلارين دا، اينسانلارين دانيشيما، چاغيرما، قۇوما تئرمينلرى و سسلرينه گۇرە جاوابلارى و باشقا سۇزلرلە دئسك، عكس العمللرى اۆلور، ھم دە اۆز ايستكلرى و مۇناسيبتلرينى اينسانلار بيلديرمك اۆچون ھر بيرى اۆزەل بير سس و حركتدن فايدالانير. مثلاً: ايت بير شئى ايستەيندە جۆرولدهير، بيرينى قۇرخوتماق ايستەيندە ھۆرور و يا خۇرولداير، پيشيك بير شئى ايستەيندە ياواش - ياواش مۇوولدايلاق، قۇيروغونو اداملار سۆرتور. ات كيشنەمكلە، ائششك آنقىرماقلا اۆز ايستگينى بيلديير.

حئيوانلارين نۇوعلرىنين دە اۆز آرالاريندا مثلاً: آنا-بالا و ائركك ديشى سينين آراسيندا بير سىزا سس و فيزيكى علامتلرى وارديركى، بو علامتلر، حركتلر و سسلرين ھر بيرينە خالق طرفيندن آدلار قۇيولوب، مثلاً: قۇيروق بولاماق، ميريلداماق، خۇرولداماق، قاققىلداماق، جوججولدهمك، بۇگورمك، كيشنەمك، آنقىرماق، ھۆرمك، ونگيلدهمك، يۇيورمك، زينگيلدهمك و اونلار جا بئله - بئله سۇزلر و تئرمينلر.

بو سۇزو گئند مۇضوعلار و دانيشمالارلا باغلى چۇخلو عۇنوانلار، سۇزلر و تئرمينلر ايشلەديرلر كى، ھاميسى ديقتلە و يئرلى لهجه ايله قلمە آلينمالي دير.

۱۱-۲ ساياچى نغمەلىرى (ھۇلۇۋارلار)

ساياچى نغمەلىرى يا ھۇلۇۋارلار آمك، اكىنچىلىك، حثىوان ساخلاما و حثىوانلارلا باغلى نغمەلرە دئىيلىر.

بو نغمەلرە بىر سىراسىندا اينسانلار بىر و اۋزەللىكلە دە ايش، اكىنچىلىك و امك اداملارنىن دىليجە، بىر سىراسىندا دا حثىوانلار بىر دىليجە ايش، امك، طبيعت و حياتىن گۈزەللىكلرى توصيف ائىدلىر.

ساياچى و امك نغمەلرەندە چۇخ گۈزەل و ادبىياتىمىزدا يىرلىرى بۇش اۋلان تئرمىنلر و دئىيملر واردىر.

اۋرنك اۋلاراق، اينسانىن دىلىندىن قۇيونا اۋخونان باياتى قالىبىندە بىر نغمەنى اۋخويوروق:

جانىم آلا باش قۇيون	قارلى داغلار آش قۇيون
قارانلىق گنجەلدە	چۇبانا يولداش قۇيون

بىر نغمە دە اۋكوزون دىلىندىن ائشىدىرىك:

اۋكوز دئىر مَن آغاما نۇكرم
اۋچ آى قىشى مَن طۇولەدە بئكارام
يازا چىخسام چايىر - چۇيور سۇكرم
گۈللۈ - گۈللۈ، بوغدا لارىم وار منىم.

گۇستىرلىن بو حثىوانلارلا عايىد و يا آغاجلار، باغلار، تارلار و سايىرەيە حصر ائىدىلن نغمەلدە آتا- بابالارىمىزىن آمك، معيشت و طبيعتلە باغلى- لىق، طبيعتە و اۋزەللىكلە دە اھلى حثىوانلارلا اۋلان مونسىيىتلىرىنىن رايىجەسىنى دۇيوروق. بو نغمەلر و بونلارلا باغلى روايت، حكاىيە، ناغىل، آتالار سۇزو، دئىيم، باياتى، مراسىم و عادت- عنعنەلرىن تۇپلاتماسى ان واجىب ايشلردندىر.

۱۲-۲ مەمەلى خىيوانلار

مەمەلى خىيوانلارنى غۇمومىيىتە بىش بۇلگويە بۇلمىك اۇلار:

- ۱- اۇيرەنىلمىش اتى يىيىلن مەمەلى خىيوانلار
- ۲- اۇيرەنىلمەمىش اتى يىيىلن مەمەلى خىيوانلار
- ۳- اۇيرەنىلمىش اتى يىيىلمەين مەمەلى خىيوانلار
- ۴- اۇيرەنىلمەمىش اتى يىيىلمەين مەمەلى خىيوانلار
- ۵- ايسلام شريعتى قانونلارينا اساسا اتى نين يىيىلمەسى مكرهه اۇلان اۇيرەنىلمىش و اۇيرەنىلمەمىش خىيوانلار

فۇلكلوروموزون مەمەلى خىيوانلارغا عايىد اۇلان قۇلۇندا، اۇنلار يىن آدلارنى، نۇوعلىرى، جىنسلىرى، سۇيىلارنى، بۇيىلارنى، بالالارنى، ياشلارنى و سايىرەيىلە علاقه دار اۇلان تىرمىنلر دىلىمىز يىن زىگىنلىگىندە اۇنمىلى رۇل اۇيىنايىرلار. بونا اساسا فۇلكلور تۇپلاما قىتلاۋوزا اۋزەللىكلە دە كىندىرلىمىزدە ياشايان آدمىلارلا گۇرۇشركىن چۇخلو سۇرغولار وئىرەك، جاوابلارنى تىت ائىمكىلە، دىلىمىز، ادبىياتىمىز و فۇلكلوروموزا دىرلى قاينى گۇستىرەبىلرىك. اۋرنىك اۋچون، بورادا اھلى و اتى يىيىلن خىيوانلار يىرى اۇلان يىنى اينىك بارەدە بىر سىرا سۇرغو نۇمۇنەلرى وئىرىك:

- اينىك نىچە ايل عۇمر ائدر، نىچە ياشدا بالا دۇغار، عۇمرونىدە نىچە بالا دۇغار، هر دىفە دۇغاندا نىچە بالا دۇغار، بۇغازلىق دۇورو نىچە آى سۇرۇر؟

- يىمى (خوراكى) نەلردىن عىبارت دىر؟

- بالاسى نە آدلانار، نىچە آى و يا ايل سۇد يىير، بىر آز بۇيوسە نە

آدلانار؟

- بو بالا دۇغولاندىن نىچە گۇن سۇنرادان يىم يىمگە و اوت اوتلاماغا باشلايار؟

- بو حىوانىن، عۇمومىيەتلىك ياش دۇوروندى ھانسى ادىلارنى اۇلور؟

- جۇتلىشمە و اختىنا و جۇتاشمە سىنە نە دىيىلىر؟

- اينگىن سۇدوندىن نە عملە گلىر؟

- ات، سۇد و بالا وئرمىدىن علاو ھاھا نە اىستىفادەلرى وار؟

- اينگىن درىسى، تۇكو، بۇينوزو، سۇموگو و پىھىنى دە درە دىرمى؟

- ھارالاردا و ھانسى اىقلىمى شرايىطدە بو حىوانى ساخلاماق اۇلار؟

- اينگىن ياشىنى ھاردان بىلىمىك اۇلار، بۇينوزوندىن، دىشىندىن،

تۇكوندىن يا ... ؟

- بو حىوانىن، ساخلايدىغى يىرە، يىيەسىنە و ھىمىووعلىرىنە

مۇناسىيەتلىك نىجەدىر؟

- اۇنو اينجىدىن ادام يا حىوانلار اىلە نىجە رفتار ائدر؟

- بو حىوانى ھانسى خىستەلىكلەر، اذىيىتىلەر، بۇجىكلەر و يا

انگىلەر تەلۈكەيە سالىر و يا اينجىدىر؟ (مىثال: خىستەلىكلەردىن: - دالاق اۇلماق،

داباق توتماق و خىرلى حىوانلاردان: قۇرد و باشقا يىرتىجىلار. انگىللەردىن:

گىنە، سۇلوك، بۇجىكلەردىن: مۇزالان و سايىرە.

بۇنلار بارىزەر سۇاللارنى بۇتون اتي يىيىلەن مەلى حىوانلار اۇ جۇملە -

دىن: قۇيۇن، كىچى، جامىش، دۈە و ھىر بىرىنىن چىشىتلى نۇوعلىرى بارە

دە وئەبىلىرىك. ھابىلە ھىمىن سۇرغۇلارنى بىر از دىيىشمەككە، اتي مكرۈە

اۇلان و يا اتي يىيىلمەين مەلى حىوانلار بارەدە اۇ جۇملەدىن: ات،

ئىشەك، ايت، پىشىك، تازى، و بەزىلىرىنى قاتىر بارەدە دە وئەرىك

ماراقلى جاوابلار آلابىلىرىك.

ھەمىن سۇرغولارنىن چۇخونو اۇيرەنىلمەمىش، انجاق منطقەدە ياشايان حىوانلار بارەدە دە وئرمك اۇلار. ھەمىن حىوانلارنى دا اتى يىيىلن، اتى مكرهه اۇلان و اتى يىيىلمەين دستەلرە بۇلەرك، ھەر بىر دستە و ھەر دستە دە اۇلان موختىلىف نۇوعلرە عايىد سۇرغولارنى ايرەلى سۆرە-بىلرىك.

اتى يىيىلن و احتمالاً بۇلگەدە تاپىلان اۇيرەنىلمەمىش مەلى حىوانلار:

- داغ كىچىسى - داغ قۇچو - جىيران، مارال و ...

اتى مكرهه اۇلان و احتمالاً بۇلگەدە تاپىلان اۇيرەنىلمەمىش مەلى حىوانلار:

- داغ ائششىگى - دووشان.

اتى يىيىلمەين و احتمالاً بۇلگەدە تاپىلان اۇيرەنىلمەمىش مەلى حىوانلار:

آيى - دونقوز - اسلان - قاپلان - قوزد - تولكو - پۇرسوق - سۇوسار - چۇل پىشىگى - چاققال - كافتار - كىرپى - چۇل سىچانى (آقچالى سىچان) - كۇرسىچان، ائو سىچانى و ...

بو حىوانلارنىن اءلارى، خۇصوصىتلىرى، يىمكىلىرى و ھەر بىرى بارە دە اۇلان دۇشونجەلر، روايتلر و ايناملار تۇپلانمالي دىر.

سۇزو گئىدن بو حىوانلارنى ھەلەين بىر سىرا خىستەلىكلر دە واردىر. ايشارە اۇلونان مئتودلارلا ھەر حىوانىن اۇزەللىكلرىنى سۇروشوب يازاركن، اۇنون خىستەلىكلرىنىن دە آدلارىنى، سىبلىرىنى و نئجە مۇعالىجە ائدىلمە-لرىنى، ھەم دە حىوانلارنى ھەر بىرى اىلە علاقەدار باشقا نظره گلن ئىرمىنلرى بىر-بىر و دىقتلە اۇيرەنىپ يازمالي يىق.

فولکلور توپلاما قیلاووزو (گوئی مدنیّت اوجاگی) ۲

WWW.AZODKITAB.NET

حسین محمد خانی ((گوئییلی))
عسگر علیانی ((یاشیل))

تهران - ۱۳۸۴

۱۳-۲ اۇچارلار

اۋىرەنىلمەش، ھەم دە اۋىرەنىلمەش اۇچارلار، مۇختەلىف نۇوعلىرى چۇخلو بۇلگەلرەمىزدە ياشاماقدايرلار. اۇچارلار دا مەلىلىر كىمى سىرالاماق اۇلار.

- اتى يىيىلن اۋىرەنىلمەش اۇچارلار
- اتى يىيىلن اۋىرەنىلمەش اۇچارلار
- اتى يىيىلمەن اۋىرەنىلمەش اۇچارلار
- اتى يىيىلمەن اۋىرەنىلمەش اۇچارلار

اۋىرەنىلمەش اۇچارلاردان تۇيوق، اۋرۇك، قاز، ھىشترخان- ھىشدرخان تۇيوغو، ياهى، طوطو قۇش، بەشى بۇلبوللر، قىزىل قۇش و سايىرەنى سايماق اۇلار.

اۋىرەنىلمەش اۇچارلار سايى داھا دا چۇخدور. اۇ جۇملەدن: داغ تۇيوغو، كەلىك (نۇچە نۇوعدە)، گۇيرچىن، سىغىرچىن، دۇرنا، سىرچە، سار، قۇمرو، قارغا، قارقارغا، ساغساغان (قۇلە)، قىچىر، قارقوش، داغ سىرچەسى، بۇلبول، بايقوش، بۇبۇ، ادام آلدان، آغاج دىلن، قىزقارغاسى، آرى قاپان، بىلدىرچىن، باغرى قارا، باغچاخۇرۇزو، فىلامىنكو، حاجى لىلىك آنقوت، قىرغى، گىجەقۇش (ياراسا)، چايلاق قۇش، قازلاق، آلاھەرە، قارا بىرچك، قاش قالداق، چلىك بۇرون، سارى كۇينك و سايىرە....

آدى گىئىن بو اۇچارلار و چۇخلو قىلمىن دۇشنىلر مۇختەلىف نۇوعلىرە و بۇلگەلرەمىزىن چۇخوندا ياشاماقدايرلار.

بونلار سىن دا جۇجەلىككىن تۇتدو، قۇجالانا كىمى ھەر ياشدا اۋلدوغوندا نە آدلاندىغى، نۇچە ايل عۇمور سۇرمەسى، (ياراسا ايسىتىشنا اۇلاراق قالانلار سىن) نۇچە بالا چىخارماسى، بالاسىنى نۇچە بۇيۇتمەسى و نە واخىت

آيىرماسى، ھەر دۇنە نىچە يۇمورتا قۇيىماسى، ايلدە نىچە دۇنە كۆرت دۆشمەسى، ھەر بىرى نىن يىمەيى، نىچە يىردە و نىچە ايقلىمى شرايىپدە ياشايبىلمەسى، ھانسى نىن اتى نىن و يۇمورتاسى نىن يىيىلمەسى، يىلگى- نىن نە دردە دىمەسى، بۇياسى و سايىرە اۆزرە چۆخلو سۇرغو ايرەلى سۆرمك اۇلار. بونو دا اونوتمامالى يىق كى، سۇزو گىئىدن بو حىوانلار نىن بعضى لرى بارەدە خالق اىچىندە بىر سىترا فىكىرلر، روايتلر، ناغىللار و ايناملار دا واردىر. مثلاً بايقوش بارەسىندە بعضى بۇلگەلر يىمىزدە بىلە بىر ايناما راست گلىرىك:

بايقوشون، دۆشر- دۆشمىزى اۇلار، بو حىوان گلىب بىرى نىن دامىندا و يا ديوارىندا اۆتورسا، مۆمكۈندۈر اۆ ائودن بىر ادام اۆلە، بوناگۆرە دە اۆنو گۆرەن كىمى، گرەك آپارىب قاباغىنا پىئىدىر (پىنر)، چۆرك، آينا، داراق قۇيالار كى، زىيانى اۆلسا دا اۆ عايىلە يە دىمەسىن.

ھابىلە، قىچلە بىرى نىن دام- ديوارىندا اۆتوروب، سىيرسە، اۆنون سىئويندىرىجى بىر خىر گىتىردىگىنە اينانار و بعضى يىرلردە اۆندان قىدىردانلىق ائىتمك اۆچون بو سۆزلرى دىئىرلر: قىچلە، خىيىر خىر، ياغلى سۆمۈك وئرىم سىنە و يا،- قىچلە خىيىر سۆلە، بىلكە ... گلە.

فۇلكلور تۇپلايان سۆيىداشلار يىمىز، حىوانلار نىن ھەر بىرى نىن اۆزە- لىكلىرىنى و اۆلار نىن دىقتلە تۇپلايلاق، بو روايتلر، فىكىرلر و ايناملاردان، ھىم دە بو حىوانلار ھەلە يىن خىستەلىكلىرىن اۆلار نىن دان، و خىستە- لىكلىرىن ندىلرى و بايتارلىغىندىن (طىباتىندىن) دا واز كىچمەمەلى دىرلر. يۇخارىدا ايشارە اۆلۇنان مالدارلىق و عۆمۇمىيىتلى مەلى حىوانلار فۇلكلورونون تۇپلاما شىوەسى، قوشچولوق (تۇيۇقچولوق، اۆردىكچىلىك و باشقا پىئىلر) اۆزرىندە دە آز فرقلرلە ايشىلنەبىلر.

۱۴-۲ سۆرونلار

ھەر بۇلگەدە، بىر سىرا سۆرونن حىيوانلار، ئۇ جۆملەدەن تۇسباغا،
 مېرمېرا (مارمولك)، كىرەنكە، ايلان، ايلاناغى وئرن (سوسمار)، كىچىكىلىق
 (بىر چىشىت سوسماردىر) و باشقا حىيوان نۇوعلىرىنى گۇرمەك اۇلار.
 بو حىيوانلارنى ھەر بۇلگەدە اۇلان نۇوعلىرىنى، ھەر بىرىنى ئۇ بۇلگە-
 دە اۇلان آدى، حىيات طرزى، نە دن تەغذىيە ائىلەدىگى، نىجە يىر و نە
 شرايىتدە ياشايدىغى، نىجە، نە زامان، نە سايدا بالالادىغى، بالاسىنى
 مۆختىلىف ياش دۇورلىرىدە نە آدلانماسى و نە عۇنوانىلە تانىنماسى،
 بالاسىنى نىجە بۇيۇتمەسى و نە زامان آيىرماسى، نىچە ايل عۇمور سۆرمە-
 سى، نىجە اۇلمەسى، اۇتون نەيە خىيىرلى، نەيە ايسە زىيانلى اۇلماسى،
 اۇنلارنى ھەر تەك- تەكىنىنى اتى، ياغى، درىسىنى بىر ايشىدە لازىم اۇلار-
 اۇلمازى، زەھرىلى اۇلانىنى زەھرىنى بىر ايشىدە و يا خالق طبابتىدە
 ايشىلنمىزى و ھەر بىرى بارە دە دىيىلن روایت، فىكىر، آتالار سۆزى و
 خالق اىچىندە اۇلان اينام، افسانە، ھەر بىرىنى خىيىر قۇۋەلەر و يا شر
 قۇۋەلەر و جىنلەرلە باغلىلىغى، ھەر بىرىنى حىياتىنى ھاردان و نەلرە ھەدە-
 لىنمەسى، بونلارنى طرفىندە ھانسى حىيوانلارنى ھەدەلىنمەسى، ھابىللە
 بونلارنى خىستەلىكلرى، خىستەلىكلرىنى نىندىلىرى، مۇعالىجە اۇلۇنارلارسا
 نىجە مۇعالىجە اۇلۇنمالارى ئىت ائىلىمەلى دىر.

۱۵-۲ سودا ياشايان و ايكي حياتلى حئيوانلار

سودا ياشايان، ائلهجه ده هم سودا هم ده قۇرولوقدا ياشايابيلن حئيوانلار، اۇ جۆملەدن باليقلار، ناققالار، سو آتى، ياننى ياننى (خرچنگ)، باشقا دنيز حئيوانلارى، قۇرباغالار، سۇ ايلانلارى، تۇسباغالار و هر بيرى- نين چئشيتلى سۇيلارى، اۇنلارين دا هر بيرى نين نئجه و هانسى يۇللار ايله آرتماسى، هانسى نين هم قۇرولوقدا هم ده سودا ياشايابيلمەسى، هر بيرى نين حيات دۇورونده نە شكيلده اۇلماسى و نە آدلار داشيماسى (قۇرباغانين اوشاقلىقدا ال- آياقسىز، عئين حالدا قۇيۇقلو اۇلماسى و چۆمچە خاتين آدلانماسى كيمى)، نەلردن تغذيه ائله مەسى، عۇمرونون مۆدتى، عۇمرونده نئجه دۇنه بالا چيخارماسى و يا دۇغماسى، بونلارين هر بيرى نين باشقا اۇزەللىكلرى، اۇ جۆملەدن اتى، دريسى، يۇمورتاسى، و سايپرە نين اينسان حياتيندا گرەك اۇلار- اۇلمازى، هر بيرى نين طبيعته و اينسان حياتينا خئيرلى- زىيانلى اۇلار- اۇلمازى، حياتى نين هانسى خستەلىكلر و يا اۇوچولار طرفيندن ھدەلنمەسى، و هر بيرى بارەدە باشقا معلومات، روايت، حئكايە، ناغيل، اينام، آتالار سۆزو وارسا، سۇيلەيە نين ديالوگو ايله تۇپلانمالى دير.

۱۶-۲ بۇجکەر (حشره لر) و سگگیز آياقلى لار

بۇجکەر و سگگیز آياقلى لارين نۇوعلىرى نه قدهر دئسن چۇخدور و هر بير نۇوعو ده نئجه- نئجه سۇيلارا بۇلونورلر؛ مثلاً: كپه نكلر، آرى لار، چكىرتگه لر، سۆسرى لر، تارى دوه سى لر، پئس- پئسالار، پاپئشلار (باشماق تىكنلر) چايان لار، هۇرومچكلر، قارىشقالار، ميلچكلر، جۆربه- جۆر قۇرت لار، قىرخ آياق لار، شئه قورت لارى، چۇخلو آفت قورت لارى و س... بو حئيوانلارين هر بيرى نين ياشاييشى، (دۇغماق و يا يۇمورتا قۇيماقلا) بالالاماسى، نئجه و هانسى ايقلىمى شرايطده ياشايابيلمه سى، قىشدا هارادا قالماسى، هر بيرى نين ايلين هانسى فصلينده فعال اۇلماسى و نه لرله تغذيه ائله مه سى، نه مۆدت عۇمور سۆرمه سى، هر بيرى نين هانسى بير حئيوان طرفيندن هده لنمه سى، هر بيرى نين طبيعتده نه رۇلو اۇلماسى، اينسانلارا و اينسانلارين اكينلرينه، مال- قارالارينا، طبيعتده باشقا شئيلره هر بيرى نين خئييرلى و يا زيانلى اۇلماسى، هانسى نين شر قۇوه لر، هانسى نين سا خئيير قۇوه لر، گۇرونوشو كيمى تانينماسى، هر بير زيانلى اۇلانين زيانى نين قاباغىنى آلمان يۇللارى و بو كيمى اۇزه- لليكلىرى هم ده اۇ حئيوانلار باره ده اۇلان روايتلر، ناغيللار، افسانه لر و ايناملارى اۇلدوغو كيمى تۇپلاماقلا، ديليميزين زنگينلشمه سينده و بۇشلوقلارنى دۇلدورماقدا خيدمت ائده بيله جه ييك.

۱۷-۲ آغاچلار

آغاچلارین آدلاری، درمانی خاصیتلری، حیات اۇزونو ھەر مرحلەدە بىر آدایلە تانىنمالاری، ھەر بىرىنین چۇشیتلی نۇوعلری، ھەر نۇوعون ھانسی ایقلىمى شراییطە اۇيغون اۇلماسى، ھەر ھانسینین اکیلن و یا اۇزو بیتن اۇلماسى، ھانسی مئیوہەسینە، ھانسی یارپاغینا، ھانسی اۇدونونا، ھانسی کۆلگەسینە، ھانسی داوا- درمان ائدیله جگینە گۆرە، ھانسی بزەک و یا عطیر اۆچون، ھانسی ھاوانى تمیزلمگە، ھانسی صنعتی ایشلردە ایشلنمگە گۆرە اکیلیر؟ ھەر تەک- تەکىنین نە مۆدەت عۇمور سۆرمەسى، نئجە چۇخالماسى نە مۆدەتدە حاصیلا دۇرماسى، نئجە گۆندىن بىر سويا اثحتیياجى اۇلماسى، نئجە آرتماسى (مثلاً تۇخومو، بوداغى، شیتیلی اکیلەکلە و یا بوداغینی باشقا بىر کۆک و یا بوداغى جالاماقلا^۱)، مئیوہ آغاجى دیرسا، حاصیلینین نە زامان یئتیشمەسى، ھابئللە ھانسی آفتلر و یا خستەلیکلر اۇنلارین ھەر بىرىنى تەھدید ائدیر، ھانسی یۇللار و یا داوا- درمانلارلا بو آفتلر و خستەلیکلرین قاباغینی آلماق اۇلار؟ و چۇخلو بونلار کیمی سۇرغورلارلا آلینان جاوابلارلا دیلیمیزدە یئرلری بۇش اۇلان تئرمینلری الدە ائدەبیلەرک، چۇخلو باشقا گرەگیمیز اۇلان معلوماتلاری دا اۇیرەنریک.

^۱ - جالاماق = پیوند ائلمەک، جالاق = پیوند.

اۋرنىك اۋلاراق، بورادا آغاچلارنى بىرى بارەدە بىر سىرا سۇرغولار
وئرمىكلە، فۇلكلور تۇپلاماق ايسىتەين سۇيداشلاريمىزى بىر سىرا سۇرغولار
حاضىرلاماقلا تانىش ائتمىك ايسىتەيىرىك؛ فۇلكلور تۇپلاياندا، اريك آغاچى
بارەدە بو سۇرغولارى وئرمىك اۋلار:

- اريك آغاچىنى چۇخالتماق اۋچون، اۋنون تۇخومو اكىلر، بوۋاغى
اكىلر و يا باشقا يۇلار ايلە اۋنو چۇخالدارلار؟
- بو آغاچا باشقا بىر آغاچدان جالاق (پيوند) وۇرماغىن نە فايداسى
واردىر؟

- بو آغاچا ھانسى آغاچلاردان جالاق (پيوند) وۇرماق اۋلار؟
- ھانسى آغاچلارى بو آغاچا جالاماق اۋلار؟
- بو آغاچىن تۇخومو نە آدلانار؟
- بو آغاچى اكندە، اۋنا قازىلان يىرە نە دىيىلر؟
- بو آغاچ نىچە ياشدا مئىوہ وئىر، مئىوہسى نىچە آيدا و ھانسى آيدا
يىتىشەر؟

- مئىوہسىنىن كال اىكن باشقا بىر آدى وارمى، اۋ آد ندىر؟
- مئىوہسىندىن يىتمىكن علاوہ باشقا ايسىتىفادەلر دە اۋلونارمى؟
- يارباغى، چىرەگى و يا مئىوہسىنىن درمانى خاصىيىتى دە وارمى؟
- آغاچىندىن نە ساحەلردە فايدالانماق اۋلار؟
- نىچە نۇوع اريك آغاچى تانىيىرسىنىز؟
- بو آغاچىن عۇمرو تخمىنأ نىچە ايلدىر؟
- بو آغاچىن سۇدان باشقا داھا نەلرە ائحتىياجى وار؟
- بو آغاچ ھانسى ايقلىمى شرايطدە بىسلەنر؟
- بو آغاچىن مئىوہسىندىن عملە گلن چىشىتلى يىتمىكلر ھانسىلاردىر؟

- ھانسى آفتلر و يا خستەلىكلر بو آغاجين اۋزونو، كۆكونو،
گۈلونو، مئىوھسىنى و يا يارپاغىنى ھدەلەيىر؟

- ... و

طبيعى دىركى، ھر بۆلگەدە اۋنلار نۇوع اكيلن و يا اۋزو گۈيرن مئىوھ
آغاجى، اۋ جۆملەدن، اريك، بادام، قۇز (گيردكان)، آلمان، آرمود، ھىوا، نار،
گيلەنار، گىلاس، اۋزوم، شليل، ھۆلو، انجير، شافتالى، آلى، آلچا، ايگدە،
توت و ... آغاجلارى، ھم دە اۋدونو و آغاجيندان فايدالانمالي آغاجلار اۋ
جۆملەدن: قاراغاج، چينار، ترسە يارپاق، راجى (قلمە)، سۋيود، قاراقلمە،
كۆمتور، داغداغان و ساييرەنى گۆرمك اۋلار و ھر بىرى بارە دە يۇخارىدا
وتريلن كىمى بىر سىرا سوآللارى وئرمك اۋلار.

سايىن سۆيداشلاريمىز، اۋزەللىكلەدە اكينچى ليك ايشلىرى ايلە
مشغول اۋلانلار، ھم دە آغاجلارلا ايلگىلى اۋلان عئللىرى اۋخويانلار
ياخشى بىلىرلر كى، بو ساحەدە معلومات الدە ائتمك اۋچون زمينە داھا دا
گىنىشىدىر.

يقىن كى تېرلى سۆيداشلاريمىز آغاجلارلا عايىد اۋلان تئرمينلر،
دئىمىلر، روايتلر، ايناملار، ناغىللار، فيكىرلر، شعرلر و ساييرەنى
تۇپلاياچاق، ايتىپ- باتماقدان ساخلاياچاقلار.

بعضى يئرلردە توت آغاجى نىن مۇقدس اولماسينا، بعضى يئرلردە قۇز
آغاجى نىن گىجەلر جينلر قۇل- قاناتى آلتىنا آلماسينا اينانيرلار؛ ھابىئە
بعضيلر، بىر سىرا آغاجلار نىن قۇل- بوداغى و يا يارپاغى نىن دوشمنلىك و يا
بارىشيق سىمگەسى (رمىزى) اولماسينا اينام بىسلە يىرلر. آغاجلار بارەدە بونلار
كىمى سۆزلر نەقدەر دئىيەسن چوخدور و ھامىسى دا اۋلدوغو كىمى قلمە
آلىنمالي دىر.

۱۸-۲ بیتگی لر

- بیتگی لرین (اۋتلارین) سایى آغاچلارلا توتوشدوراندا داھا چۇخدور.
 هر كندین كۇوشنینه یۆزلر نۇوع بیتگی ایله قارشىلاشیریق.
 بیتگیلری نئچه یئرە بۆلمك اۋلار:
- بیر ایللیك و تۇخومو اكیلىن بیتگی لر، اۋ جۆملەدن: تاخیل لار و دن-
 لر؛ یعنی بوغدا، آریا، دارى، نۇخود، كۆروشنه و ...
 - یئمك اۋچون اكیلىن بیتگی لر، مثلاً: كاوار، تۇرپ، رثیحان، نانا و ...
 - حئیوان یئمی اۋچون اكیلىن بیتگی لر، اۋرنك اۋلاراق: یۇنجا، شبدر،
 شنبلله، خشه، قارا یۇنجا، مكه و ...
 - بیر ایللیك و تۇخوموندان اۋزو گۆیرەن بیتگیلر؛ مثلاً: قیلچیق، لالا،
 بابازى، بوغدا اۋتو، یاغلیجا، پۇلوك و ...
 - نئچه ایللیك و كۆكوندن اۋزو گۆیرەن بیتگی لر؛ اۋرنك اۋلاراق: گۈه-
 ن، شۇران، سىغیر قۇرۇغو، آت یونجاسى، باشى پۇپبوز، قوزو قایتاران و ...
 - چییى نى اینسانلار یئین وحشى بیتگی لر؛ مثلاً: یئملیک، قوزو
 قولاغى، اوشقون، تکه ساققالی و ...
 - پیشنند سۇنرا یئییلىن وحشى بیتگی لر؛ یعنی جاجیق، تۆلكو
 قویروغو، پیپاوا، قارى یارپاغى و ...
 - یارپاغى، مئیوهسى، گۆودهسى و یا كۆكوندن درمان قايیریلان
 بیتگی لر، او جۆملەدن: كهلیك اۋتو، بۇیماذن، قارا بزەرك و ...
 - عطیری چکیلىن، بزەك اۋچون ایستیفاده اندیلن و باشقا بیتگی لر، اۋ
 جۆملەدن: شال اۋزره، بنۋوشه و ...

- يالنىز حىوانلار يىتمىگىنە اۇيغون اۇلان بىتگى لىر.
 - ھىم اينسانلار، ھىم دە حىوانلار يىتمىگى اۇلان بىتگى لىر.
 - اينسان و حىوانلار يىتمەدىگى بىتگى لىر.
 - زەھرى و اۇلدوروجو بىتگى لىر.
 - بۇيالىق (رنگ اۆچون اىستىفادە يە آلىنان) بىتگى لىر.
 سۆزۈ گىندىن بو بىتگى لىرىن بعضىلىرى چۆخ جەتلى بىتگى لىرىدىن لىر.
 مىثلاً ھىم حىوانلار يىتمىدىر، ھىم دە چىيى و پىشمىشىنى اينسانلار دا
 يىيىرلەر؛ عىن حالدا اۇنون بعضى قىسمىتىرىدىن داوا- درمان، ختا بۇيا
 حاضىرلايىر. بعضىلىرى دە يالنىز بىر ايش اۆچون يارارلى دىر. ھىر حالدا
 اۆلجە بو بىتگىلىرىن اۇلارىنى اۆپرەنىپ سىرالاماقلا، ھىر بىرىنىن، اۆزونون
 گۆلۈندىن، بۇياسىندىن توتدو، مۆختلىف قىسمىتىرىنى يىتمەلى و يا درمان
 ائلمەلى خاسىيىتىرىنە و اۇنون بىر ايللىك يا ئىچە ايللىك اۇلدوغونا كىمى،
 ھىم دە ئىچە گۆيىرمەسى، شىتيل ائدىلمەسى، ئىچە آرتماسى، ھانسى آب-
 ھاوا و ايقىلىمى شرايىپتە اۇيغون اۇلماسى، ئىچە ساخلاىلماسى، ھانسى
 خستەلىكلەر و آقتىرلە ھەلەنمەسى، ھىم دە ھىر بىرى بارەدە فىكىر،
 دۆشۈنچە، روايت، خىكايت و اينام وارسا، ھامىسىنى اۇلدوغو كىمى و
 سۆيلىنىلىرىن دىالوگ و لەجەسىلە قلمە آلمالى و ئىت ائتمەلى يىك. سۆز
 يۇخكى، بونونلا دا ايش بىتمەيىر، بلكە ھىر بىتگىنىن ھىچ اۇلماسا شكىلى
 و يا ويدىئۇيا چكىلمىش تصويرى دە تىققاتچى لار اۆچون مارقلى اۇلابىلەر؛
 لاكىن فۇلكلور تۇپلايانلار يىمىز، دۇولت طرفىندىن مالى خىمايت اۇلمايىنجا
 بو ايشلەر چتىن اۇلاجاقدىر.

۱۹-۲ تاخىللار و باشقا اكىن محصوللارى، بۇلگولر و اۋلچولر

۱- تاخىللار و ...

اكىنچىلىك ايشلىرى بىزىم خالقىمىزىن ان اۋنملى و حياتى ايشلىرىندىر.

اكىنچىلىرىن اكىب، بىلەيىب دردىگى چىشىتلى محصوللار اۋ جۆملە - دن: بوغدا، آريا، دۆيو، دارى، نۇخود، كۆرۈشە، ماش، مرجى، پاخلا، تۆتون، تىنبكى، گۆنەباخان، كۆنچود، بىزەرك، پامبىق، كتان، سۇيا، مەكە، گرچك، و سايرەنن ھەر بىرىنن مۆختىلىف نۇوعلىرىنن نە زامان، نىجە اكىلمىگى، اكىلن يىرىن نىجە ھازىرلانماغى، نە آدلانماغى، نىجە سۇوارىلماغى، آلاقلارىنن نىجە آرىنماغى، نىجە بىسلىنمىگى، يىتىشمىگى، يىغىلماغى و دىنىنن يارپاق و سامانىدىن نىجە آيرىلماغى، ھەم دە بوستانچىلىق بىتىگىلىرىنن (صىفىلىرىن) يەنى خىرچا، قۇۋون، قارپىز، شاماما، خىيار، كادى، بۇرانى، قارا بادىمجان، آغ بادىمجان، تۇرپ، بىنە (چۇغوندور - پازى)، كىشىر (يىركۇكو)، پامادور (قىرمىزى بادىمجان)، توتفىرىنگى و بونلار كىمى محصوللارن نىجە ساخلانلىماسى، اۋ جۆملەدن اۋنلارى تىكلەمك^۱، شىتەل ائەمك، اۋنلار و قۇيماق و بو ايشلىرىن ھەر بىرىنە ايشلىن تىرمىن و اىصطىلاح، ھەم دە ھەمىن محصوللارن آفتلىرى و خىستە -

^۱ - بعضى بوستان محصوللارى، اۋ جۆملەدن: قۇۋون، قارپىز، خىيار و سايرەنن تۇخومونو اكنە، اۋنون اۋنلار جا دنەسىنى بىر (دۆلە) دە اكرلر تۇخوملار گۆنەندىن نىجە گۆن سۇنرا ھەر دۆلەدن چىخان اۋنلار جا كۆلۈن چۇخونو يۇلار و ھەر دۆلەدە ايكى يا اۋچ كۆل قۇيارلار. اۋنلار آلتى - يىتدى يارپاق اۋلاند بوستانا «ۋر» قۇياركن ھەر دۆلەدە بالنىز بىر تەنگ قۇيار قالانلار دا يۇلوب اتارلار. بو ايكى مرحلەدە آرتىق تەنگلرىن يۇلونماسىنا تىكلەمك دىيىلر.

لىكلىرى اۆزره تئرمينلر، محصولون تزه جۆجردىگى زاماندىن توتدو يىتىشىدىگى گۆنە كىمى هر دۋوردە اۇنا دئىيلن آدلار، تاخىللار يىن هر بىرى بىچىلىندىن سۇنرا نە آدلاندىغى، خرمندە نە ايله دۇيولرمىش، ايندى نە ايله دۇيولر، دۇيولمەمىشىنە ھابىللە دۇيولوب ساماندىن آيرىلمامىشىنا ھەم دە آيرىلاندان سۇنراسىنا نە سۇيەنر و سايىرە اۇيرەنىلمەلى و ئىت اۇلمالى دىر. فۇلكلور تۇپلايان سۇيداشلار يىمىزا، سوآل وئرمك اۇرنىگى اۇلسون دئىيە، بۇرادا وطنىمىزىن چۇخ يىرلىرىندە اكىلن بۇغدا بارە دە بىر نىچە سۇرغونو ايرەلى سۇروروك. باشقا محصوللار بارە دە ھەمىن سۇرغولارى (بعضاً دە بىر سىرا فرقلرە) وئرمكلە، لازىم اۇلان جاوابلارى آلماق اۇلار.

- بوغدا نە زامان اكىلر، نىچە گۆندە جۆجەر، نىچە آيدا يىتىشىر؟
- نىچە نۇوع بوغدا تانىيىرسىز؟ مثلاً: آغ بوغدا، قىرمىزى بوغدا، قارا قىلچىق بوغدا، يازلىق بوغدا و ...

- اكىلىندىن بىچىلىنە كىمى نىچە دۇنە سو ايسىتىر؟

- آلاقلارنى يۇلماق لازىم اۇلارمى؟

- بو محصولو سۇوارما يارق و ياغىش سوئو اۇمودو ايله يعنى دئم صورتدە دە بىلەمك اۇلارمى؟

- بو محصولون، گۇيرەندىن بىچىلىنە كىمى نە دۇورلرى واردىر؟ مثلاً: گۇي، لۆلەنمە، قىنا دۇلما، گۆل آچما، سۆتول اۇلما، آغارما و ...

- ھانسى آفتلرە و خستەلىكلرە توتولماغى مۇمكوندور؟

- بو آفتلرە و خستەلىكلرە نىچە قارشىلاشماق اۇلار؟

- محصول بىچىلىندىن سۇنرا باغلانىپ اۆست- اۆستە قالانماسىنا نە دئىيلىر، قديم زامانلاردا دۇيولندىن سۇنرا اۇتون دىنىنى ساماندىن آيرىماق

اۋچون دۇيۇلموشونو «يارىم كۆرە» (نىم كرە) شكىلىندە يىتغاردىلار. بو يىغىن نە آدلاناردى، ساماندىن آيرىلمىش يىغىنى نە آدلانار؟

- بوغدىن كۈلۈندا چىشىتلى قىسىمتلرە اۋ جۈملەدن كۈلش، بوغون، باشقاق، قىلچىق، يارپاق و سايىرە، سىزدە نە آدلانىر؟

- بو محصولون اكيلدىگى، بىچىلدىگى و يا ائوۋە گتىرىلدىگى زاماناگۈرە بىر مراسىم دە وارمى؟

- بو محصول بارەدە باشقا بىر سۆز، اينام، روايت، آتالار سۆزۈ، باياتى و سايىرە بىلىرسىزمى؟

بو كىمى سۇرغولارىن جاوابلارىنىن تۇپلانماسى فۇلكلور شۇناسلار، دىلچىلر و باشقا تدقيقاچىلار اۋچون گرەكلى و اۋنملى دىر.

۲- بۇلمك و پۈشك آتماق:

خالقىمىز، چۇخ قىدىم دۇورلردن، اۋزەللىكلەدە كىندلردە شىرىكلى ماللارىنى بۇلركن، اولجە اۋنلارى لازىم اۋلان قىسىمتلرە بۇلر، سۇنرا كىمسە ناراضى اۋلماسىن دئە،- اۋز آرالارىندا اۋنلارا پۈشك آتار و بو ايشايلە ھر كىمىن پاى و قىسىمتىنى بللى ائدرلر. بو ايشىن بۇلگەلردە باشقا آدى دا وارسا، ھم دە بۇلگەدە پۈشك آتما طرزى، نەلرە پۈشك آتارلار، پۈشكلىرى گۇتورن و آتانلارىن نە آدلانماسى، پۈشك آتمانين آغىزلاردا اۋلان خاص بىر سۆزۈ، دئىمى و سايىرەسىنى دىقتلە قلمە آلماق لازىم دىر.

۳- كىندىن يىر بۇلگۈلىرى:

فۇلكلور تۇپلايانلار، اكينچىلىك و اكينلە ايلگىلى اۋلان سۇرغولارلا ياناشى كىندلرىن بۇلگو اۋلچولرىنى دە اۋىرەنمەلى و يازمالى دىرلار. بو بۇلگۈلر فئۇدالىزم دۇورونىدە قۇيولموشلارسا، ايندى دە چۇخ كىندلردە ايشلىنىرلر. بو بۇلگۈلدە ھر كىندىن تام مالىكىيتى آلتى

دنگ(دانگ) حىساب اۋلوردو. ھەر دنگ دۇرد چرەگە، ھەر چرەك دە ايكي سىيەيە بۇلونوردو. ھەر سىيە ايكي پۇنزا، ھەر پۇنزا ايكي ھەقدىرم حىساب اۋلوردو. بىللەلىكلە ھەر كىند ايگىرمى دۇرد چرەك، قىرخ سىگىز سىيە، دۇخسان آلتى پۇنزا و يۆز دۇخسان ايكي ھەقدىرم حىساب اۋلوردو. بوناگۇرە دە كىندىن كۇۋوشنى بۇيوك و چۇخ اۋلاندان بو اۋلچولر دە بۇيوك، كۇۋوشن كىچىك و آز اۋلاندان، بو بۇلگو واحىدلىرى دە كىچىك اۋلوردو؛ آبجاق سايلىرى آزالمايىردى. يەنى ھەم لاپ بۇيوك كىند، ھەم دە لاپ كىچىك كىندلىرىن ھەر بىرى، يۆز دۇخسان ايكي ھەقدىرم، يا دۇخسان آلتى پۇنزا، يا قىرخ سىگىز سىيە، يا دا ايگىرمى دۇرد چرەك و يا آلتى دنگ اۋلوردو. كىندلەردە ايدىعاسى چۇخ اۋلان آداما و يا اونا دخلى اۋلمايان بىر ايش بارەدە نظر وئرنە دىيىلن بو: «سەن نىچەدەن بىرسەن؟» (نىچەدەن بىرى سىنىدىر؟) دىيىمى نىن دە، بو بۇلگولرىن تائىرىندە مئىدانان گىلمەسى مۆمكۈندۈر.

۴- اۋلچولر:

۱- ساحە (مساحت) اۋلچولرى، اۋ جۆملەدن، بىر قۇش يۇۋاسى قەدەر، بىر اۋت اسگىسى جە، بىر قۇيۇن درىسى جە، بىر اۋكوز ياتان يىر، باتمان (يەنى بىر باتمان بوغدا اكيلىن يىر)، بىر خالوار (بىر خالوار بوغدا اكيلىن يىر)، ھىكتار، و چۇخلو بونلار كىمى اۋلچو واحىدلىرى. ب- اۋزۈنلۈك اۋلچولرى، اۋ جۆملەدن: قارىش، آددىم، مۇتر، آرشىن، آغاج، مۇزىل و ...

بونلار كىمى اۋلچو و بۇلگو سىستىملىرى و بونلارلا علاقەدار سۆز، دىيىم، رىۋايەت، آتالار سۆزۈ و سايىرە دە قىلمە آلىنمالى دىر.

۲۰-۲-آب- ھاۋا ايله ايلگىلى . . .

ھەر بۇلگەدە ايقلىمى شرايط و آب و ھاۋا بارەدە بىر سىرا دىيىملەر،
تەرمىنلەر، ايناملار، روايتلار، اتالار سۆزۈ، مىللەر و سايىرە واردىر مىثلاً:
- آى يا گۆن آغىل (ھالە= آيدا) باغلاياندا دئىرلەر: ياغىش ياغاچاقدير.
- بىر ياندان گۆن چىخسا، بىر ياندان دا ياغىش ياغسا، بىلە دئىرلەر:
قۇرد دۇغور، قۇرد بالالاير.

- و يا ھاۋادا مۆعتىن بىر جەھتدە بولۇد اولاندا و يا بىر جەھتدن يىل
اسندە، ياغىشىن ياغاچاق- ياغماياجاغىنى اۇن گۆرەنلىك اندرلەر. ھابىلە ھەر
جۆر ھاۋانىن ھەر بۇلگەدە اۋزۈنە مخصوص بىر آدى اولايىلەر، مىثلاً: دۇمانلىق،
چىسگىن، توتقون، آلا- بولوت، كۆلك، شاختا، سازاق، و سايىرە. . .
ھابىلە، ھەر يىللىن اۋزۈ اوچون بىر آدى واردىر، مىثلاً: قارا يىل، آغ يىل،
سارى يىل، مئە يىلى، وعدە يىلى (ايلىن مۆعتىن بىر گۆنلرىندە اسن يىل)
و . . .

بۇلگەلدە آب- ھاۋا دۇرۇمو، ھەر جۆر ھاۋانىن آدى، يىللىرىن ھەر بىرى-
نەن آدى و خاصىيىتى، بولوتلارلىن آدلارلى، بولوتلاردان و بعضى گىجەلەر
حتا آياز ھاۋادان ياغانلارلىن آدلارلى مىثلاً: ياغىش، قار، قىرۇو، شىئە، دۇلو،
يارماچا(چۇخ دا بوزلامىش اولمايان دۇلو)، آلاچرىپۇو(قار ايله ياغىشىن
بىرلىكدە ياغانى)، بعضى ياغىشلارلىن آدلارلى، اۋ جۆملەدن دلى ياغىش،
نئىسان ياغىشى، رحمت ياغىشى، آغ ياغىش ھەم دە قارىننەنن ايشى
(قوس- قزح)، و حتا چۇخلو قلمە آلمادىغىمىز شىللىرىن ھەر بىرى بارەدە
ايناملار، عىبارتلەر، تەرمىنلەر، ناغىللار، روايتلار، اتالار سۆزۈ، مىلل، لطيفە،
حىكايە و سايىرە، باشقا قۇنولارلى تۇپلاماغا گۇستىرلىن مئۇددارلا يازىلمالى
و تىبىت اندىلمەلى دىر.

۲۱-۲ بۇلگەلردە اۋلان قايناقلا(معدن لر)

داشلار، اۋ جۇملەدن:

- عقيق، مرمر و بينالاردا ايشلەنن باشقا داشلار، ميس، دمير، داش-
كۇمور، قىزىل، گۇموش آيرىلان داشلار و دۇز معدنى، زىنت وسايىطى و
بزه كلر قايرىلان داشلار، قۇم معدنلرى، گۇيۇرد معدنى و ...

صنعتى تۇرپاقلار، اۋ جۇملەدن:

- كۆزە تۇرپاغى، چىنى تۇرپاغى، كاشى و سرامىك تۇرپاغى،
آلومىنيوم استحصال اۋلان تۇرپاق، كۆل تپەلر و ...

رنگلى و درمان خاصىيتلى تۇرپاقلار:

- قىرمىزى تۇرپاق، آغ تۇرپاق، گىل(بىر چىشيت شامپو خاصىيتى
اۋلان بۇز بۇيالى تۇرپاقدىر)، آلاە صابىنى(بىر نۇوع صابىن خاصىيتلى و
سارى يا چالان آغ بۇيالى تۇرپاقدىر).

معدنى سولار:

- اۋ جۇملەدن ايستى سولار، آجى سولار، شۇر سولار، داۋا- درمان
اۋچون خىيىرلى اۋلان سولار.

بۇلگەدە بو قايناقلاردان و يا باشقا قايناقلا وارسا، هامىسىنن
خالقن آغزىندا دئىيلن آدلارى، هم دە هر بىرى بارە دە تئرمين، دئىيم،
فيكىر، دۆشونجە، روايت، اينام، اتالار سۆزو و سايبىرەنى اۋلدوغو كىمى و
يئرلى لهجە اساسىندا تۇپلامالى يىق. عۆموم خالق طرفىندىن اۋخوناچاغى
چتىن نظره گلن تئرمينلر يئنى اليفا ايله دە يازىلمالىدىر. يئنى اليفا ايله
يازابىلمەينلر، ايشلتىدىگىمىز اليفبادا، آنجاق اۋخوناقلى و اعراب ايله
يازمالى دىرلار.

۳- جو بۇلوم:

فۇلكلورون چىشىتلى (جۆر بە جۆر)
قۇللارى.

۱-۳ چۇخ ساحەلەردە ایشلەنن دئییملەر:

دئییملەر و ایصطیلاحلار، بۇتون دیللەردە کی کیمی بیزییم دیلمیزدە دە آغیر وظیفەلەر داشییاراق، دیلین، ادبییاتین گۆزەللیگینی آرتیریر.

درین معنالی دئییملری اۇلمايان بیر دیل و ادبییات، روحسوز، اۆرە: یاتمايان، انشیدن و اۇخویانی تئز یۇران بیر شئی اۇلار. بوناگۆرە دە باجاریقلى قلم صاحبیلری و سۆز اۇستالاری اۇلدوقجا آتالار سۆزۈ، دئییملەر و مثلەردن اۇز سۆزلری و اثرلریندە ایشلەتمکله سۆزلرینی داها دا دۇغما و زنگین ائدرلر.

عۇموم خالق دئییملریندە شاعیرلرین، یازیچیلارین، تیياتیر، رومان، پیئس و نۇماییشنامە یازانلارین اثرلرینی گۆزەللەشەدەبیلن چۇخلو بنزەتمە- (تشبیہ) لر، تلمیحلر، کینایەلر، ایشارەلر واردیر،

مثلاً: گونوم قارادیر، گونومو گۆی اسگی یە توتدو، قانیم قارالدى، ائویم ییخیلدى، من باشیما هارانین داشینی سالیم؟ و چۇخلو بئله دئییملەر، هر گۆن عادى دانیشیقلا ریمیزدا، اینسان لا، یاشاییش لا، معیشتە، طبیعتە، یئر- یۇزدلا، و... باغلى چۇخلو دئییملەرە توش گلیریک.

دیلمیزین بزهیی اۇلاراق، عئین حالدا آنلاشیلماسیندا چۇخ اۇنملی رۇل اۇینایان دئییملرین، آغیزلاردان چیخدیغی کیمی و هئچ بیر دییشیکلیگه اۇغرامادان قلمه آلینماسی و ثبت ائدیلمەسی ان واجیب ایشلردندیر؛ بئله لیکله «تۆیو بیر ائله ییب، دۆیونو باتمان یاریم»، - دئیە، فۇلكلور تۇپلاماقلا یاناشی، بۇلگەنین دانیشیق شیوہ سینی گۇسترمک دە مۇمکون اۇلار.

۲-۳ زامانا عایید دئییملر - ایناملار

ایل - فصل، آی، گۆن ساعات، دقیقه، ثانییه، لحظه و ساییره ایله
علاقه دار دئییملر و ایصطیلاحلار گۆنده لیک دانیشیقلار و قۇنوشمالاردا
نئجه ایفاده اولونور؟

مثلاً: بو ایل، گلن ایل، بیلدیر (کنچن ایل)، اینیش ایل، داها اینیش ایل.
و یا بوگۆن، صاباح، بیرى گۆن، دۆنن، ایسراغاگۆن، داها ایسراغاگۆن.
بونلاردان علاوه هر بۇلگه ده فصیللرین، آیلارین و گۆنلرین آدلاری دا
فرقلیر. مثلاً، بۇلگه ده آیلاری نئجه و هانسی آدلارلا، گۆنلری هانسی
آدلارلا ساییرلار؟ بونلاری اولدوغو کیمی اؤیره نملی و تۇپلامالی ییق.
هابئله ایل بۇیو جۆر به جۆر مۆناسیبتلر اۆچون ایصطیلاحلار هر
بۇلگه نین اۆزونه گۆره ایصطیلاحلاری اولابیلر، مثلاً: «قوچ قاتیمی»
(قوچلاری دۇل آلماق اۆچون قویونا قاتان زامان)، «قوزو قیرخیمی» (یایدا
مۆعین گۆنلرده قوزولاری قیرخان زامان و قوزولارین سؤددن آچیلان
زامانی)، «داوار آرخاجا چیخاندا» (سورو داوارلار یازین مۆعین گۆنلرینده
داها آخشاملار کنده و اوستو اورتولو یشره گلمه یهرک، گئدیپ نئجه آیا کیمی
داغدا و یا یایلاقدا قالاندا). «اوغلاق گملننده»^۱ (کۆرپه اوغلاقلاری گمله یهرک

^۱ - کۆرپه اوغلاقی (کنچی بالاسینی) تخمیناً بشش ایللیق اولاندا سؤددن آبیروملار او، ننه سینی
اممه سین، - دئییه، قلم یوغونلوқта و «گم» آدلانان بیر آغاچ پارچاسینی اوغلاغین ججیکلری

سۇددىن آچاندا، «داۋار كۇما آيرىلاندا» (داۋار يايلاقىدان قايداندا) «قويۇق دوغان واخ»، بالا چىلە، بۇيۇك چىلە، ئىسسانلار، توت نوبارى، اولكر ووژاندا، خرمن اوستو (ياي فصلى يارى اولان واخ)، «گۈندىن كۈلگە يە چكىلىنچە»، «قاش قارالاندا»، «دان يىرى آغاراندا»، «شاپاق آتاندا»، «بىر گۈز قىرپىمى»، «بىر سۈايچىم زامانى» و چۇخلو بونلار كىمى يىرلى و بۇلگەلرە عايىد اولان ايصطىلاحلار آغىزدان چىخىدىغى كىمى تۇپلانمىلى و ثبت اولمىلى دىر.

بونلاردان علاۋە دۇنيانىن و اينسان حياتى نىن نىجە و ھارادان باشلانىشى، گىجە- گۈندۈزۈن دىيىشىلمەسى، ايلىن تىزەلنمەسى، نۇۋروز بايرامى و سايىرە بارەدە بىلىكلر و ايناملار، ھەمدە ھەر ايلىن بىر حىۋانىن آدى ايلە باشلانمىسى و ھەر حىۋانىن آدى ايلە باغلى ايل بارەدە ايناملار، شىمى و يا قمرى آيلار و آيلارلىن مۇعەتت گۈنلىرى بارەدە ايناملار، فىلان آيلار و يا آيلاردا فىلان گۈنلىرى و يا ھەفتەنىن فىلان گۈنلىرى ياخشى گۈندۈر، پىس گۈندۈر، نىس دىر، اوغورلۇدور و سايىرە ثبت ائدىلمەلى دىر. بايراملارلىن آدلارى و او بايراملار بارەدە ايناملار، روايتلر بۇتونلوكلە قلمە آلىنمىلى و تۇپلانمىلى دىر.

آراسىندىن كىچىر، آغاجىن، حىۋانىن جىچىكلرىندىن چىخان او اۈچ- بو اۈچونا ساپ باغلايار، ساپىن باشقا اۈچلارنى دا حىۋانىن بۈيۈزلارلىن باغلايارلار. بىلەلىكلە او، اۈت اۈتلايا بىلر، آما نەسى نىن امجىنى توتابىلمز. توتارسا دا كىچى نىن امجى اۈغلاغىن انگى ايلە گمىن آراسىندا ائلە سىخىلار كى كىچى اممگە اىجازە وئرمز.

۲- بعضى يىرلردە ھاۋالار سۇيوقلاشاندا چۈبانلارلىن، سۈرۈ داۋارلارلى داغدان و يا يايلاقدان قايتارىپ كىندە داغىتماسىنا، داۋارلىن كۇما آيرىلماسى دىيىلر.

۳-۳ مەكانلارلا باغلى دئىيملەر - آدلار - ايناملار

بۆتون خالقاردا، ھابئەلە بىزىم دە خالقيمىزدا مۆختىلىف مەكانلارلا عايىد
اۋلان چۇخلو يىرلى و عۆمومى بىلگىلەر، تىرمىنلەر، آدلار، ايناملار، افسانەلەر،
ھىكايەلەر، ناغىللار، لطيفەلەر، شئەرلەر، آتالار سۆزۈ، و باشقا فۇلكلورىك
قۇنولارلا توش گلىرىك كى، ھامىسىنىن ئىت ائدىلمەسى گرەكلى دىر.
- مەكان بارەسىندە كى عۆمومى ايصطىلاحلار، آدلار و سۆزجوكلەر؛ اۋ
جۆملەدن:

قاباق ، دالى، آشاغى ، يۇخارى، آلچاق، اوجا، درىن، داياز، دار، گىن،
ايرى، دوز، ائنىش، يوققوش، دىك، چۇخور، دۆلو، بۇش، يىر آلتى، يىر اۋستو
ايرى، بۇرۇق و ايرى - ايرى سۆزجوكلەر.

- كايىناتىن نئجە، نە اۋچون نەزامان و ھانىسى عۆنصورلردن
يارانماسى بارەدە بىلىكلەر و ايناملار.

- يىرىن نئچە قات (مەرتبە) اۋلدوغو، نەيىن اۋستوندە داياندىغى،
گۆيۈن نئچە قات، نە شكىلدە اۋلدوغو بارەدە بىلگىلەر و ايناملار.
- يىرىن - گۆيۈن نە واختا كىمى بئە قالاچاغى و پۇزولاچاغى بارەدە
بىلىكلەر و ايناملار.

- گۆيدە اۋلان بەضى اۋلدوزلار، اۋلدوزلار تۇپلوسو و اۋنلارىن آدى،
مئال: دان اۋلدوزو، كاروان قىران، اولكر، جۆتجو - خۇدك، نىظام - تەرەزى،
ھابئەلە سامان يۇلو بارەدە بىلگىلەر، دۆشۈنچەلەر، ايناملار.

- ياشادىغى بۇلگەنن كندىن و يا شەرىن خالقىن آغرىندا دئىيلن،
ھەم دە دۇولت سىندلىرىندە اۋلان آدى، بو آدلارىن ھەر بىرىنىن ھانسى
دىلدە اۋلدوغو، ھارادان مئىدانا گلەمەسى و آنلامى.

- كند و شەرىن آغىزلاردا دئىيلن آدى ايلە دۇولت سىندلىرىندە دئىيلن
آدى بىر اۋلماسا، بونون سىبى و نە زاماندا سۇنراكى آدىن مئىدانا گلەمە-
سى.

- بۇلگەدە و منطقەدە يىر، چاى، درە، دۆز، داش، يارغان، بۇلاق،
چشمە، شۇرلانقوچ (شلالە)، سۇ، قايا، يۇل، تپە، داغ، ائنىش، يۇققوش،
چۇل، اۋبا، اۋىماق، كند، شەر، قصبە و سايرەنن آغىزلاردا دئىيلن آدلارى
و ھەمىن يىرلر و آدلار بارەدە روايتلر، بىلگىلر و ايناملار.

- سۇ نۇوعلىرى مثلاً، بۇلاق سۇيو، چاى سۇيو، ايسىتى سۇ، سۇيوق سۇ،
اىلىق سۇ، دىنىز سۇيو، آغىر سۇ، يۇنگول سۇ، آھكىلى سۇ، لئەلى سۇ و باشقا
سۇلار بارەدە معلومات روايتلر و ايناملار.

- تۇرپاق نۇوعلىرى و بۇيالارى مثلاً، آغ تۇرپاق، قىرمىزى تۇرپاق، قارا
تۇرپاق، آغىر تۇرپاق، قۇمسال تۇرپاق، ات تۇرپاق، گىل تۇرپاق، و سايرە
بارەدە معلومات، روايت و ايناملار.

- منطقەدە دىنى يىرلرىن آدلارى اۋ جۇملەدن:

مسجىدلر، حسىنىيەلر، خىرىيەلر، خانقاھلار، ايمانزادالار، پىر
مزارلارى، باشقا دىنى شەخسىيەتلرىن مزارلارى، مۇزاد ائولرى، اۋچاقلار،
مۇقدس سايلان مكانلار، و باشقا دىنلرە عايىد مكانلار، قبرىستانلار، و بو
كىمى يىرلر بارەدە بىلگىلر، روايتلر و ايناملار.

- بۇلگەدە مدنىيەتلە باغلى يىرلر و آبيدەلر، اۋ جۇملەدن:

مدنىي شەخسىيەتلەرنى دۇغوم يىرى، مزارى، قەدىمىي بىنالار، خرابەلەر، دىيرمانلار، حماملار، مەكتەپلەر، مەدرەسەلەر، داش قۇچلار، يايلاقلار، قەشلاقلار، اۇتلاقلارنى اددارى و اۇنلار بارەدە بىلگىلەر، روايتلار و ايناملار.

- شەرلردە و كندلردە خالقين آغزىندا دئىيلىن مەللە، مئيدان، كۆچە، تىنگە، درىند اددارى و ەر بىرى ايله باغلى مەلومات، روايت و ايناملار.

- ياشايش اۇچون تىكىلىن بىنالاردا، حىط، اۇتاقلار، يىمك پىشىرىلىن يىر (مطبخ)، حمام، اياق يۇلو، انبار و ەر بىرى-نىن، بىنانىن ھاراسىندا تىكىلمەسى، ائولرىن اوزو قىيلەيە و يا باشقا بىر جەتە اۇلوب - اۇلماماسى - نىن اھمىيىتى، بىنادا ايشلىنن مەسالىح، بىنانى بىزەين بۇيالار و مەسالىح، ائولردە، آتا- آنا، اۇشاقلار و قۇناقلارنى اۇتورما نىظامى و سايىرە اوزرە بىلگىلەر، فىكىرلەر، روايتلار و ايناملار.

آلتى جەتتىن آدى، مثلاً شىمال - جنوب - شرق - غرب - بالا - پايىن نە اددانىر؟

يۇخارىدا ايشارە اۇلونان و قلمدن دۆشن چىشىتلى قۇنولار اوزرە الە گلن و تۇپلانان مەلومات اۇلدوغو كىمى و دئىيەننىن لەجەسى ايله ثبت ائدىلە جەكدىر.

۴-۳ خالق آرا قۇنوشما دىيىملىرى

ھەر بۇلگەدە خالق آراسىندا قۇنوشما دىلى، باشقا منطقەلەرلە فرقلى
اۋلايىلر. بوناگۇرە دە بونلارین تۇپلانماسى لازیم و واجیب ایشلردن دیر.

قۇنوشما دىلىندىن مقصد نەیر؟

خالقین، بىر - بىرى ایلە اۆز-اۆزە گلندە، سلاملاشدىغىندان سۇنرا
بىر - بىرى نین كئفىنى سۇروشماقدان توتدو، مۇعّین بىر شئى، خاص
بىر گۆن و مۇناسىبت اۆچون بىر بىرلرینە دئدىكلرى سۇزلەر كىمى، ھم دە
آیریلاندا بىر- بىرلرینە دئدىكلرى سۇزلرین ھامىسىنى «قۇنوشما دىلى
سۇزلرى» آدلاندىریرىق.

مۆمكوندور بىر بۇلگەدە اىكى آدام بىر- بىرىنى گۇرەندە، - «كئفىن
نئجەدیر؟»، باشقا بىر يئردە «نئجەسن، نە وار- نە یۇخ؟»، و یا آیریلاندا
بىر يئردە: «ساغلىغىنان قالاسان»، باشقا يئردە: «خۇدا حافىظ، آلاھ
آمانىندا، و یا ھەلەلىك» دئىلىسىن؛ ھابئله «يئنگى ایل» (يئنى ایل)
بايرامى، يعنى نۇوروز بايرامىندا، بىر بۇلگەدە: «بايرامىن مۇبارک اۇلسون،
مىن بئله بايراملار چىخاسان»، - دئىەن جاوابىندا، - «سئنى (سئله) بئله
(بىرلە، بىرگە= باھم) اۇلسون، ساغ اۇلاسان»، - دئىلىسىن؛ آما آیرى بىر
بۇلگەدە، بو سۇزلر: «يئنگى ایل بايرامىن مۇبارک اۇلسون»، اۋنون جاوابى
دا: - «ساغ اۇل عۇمورون- گۆنون مۇبارک اۇلسون»، - كىمى ايفادە اۇلسون
و یا دىنى بايراملاردا، او جۇملەدن قۇربان بايرامىندا بىر يئردە، - بىر-
بىرلرینە - «حاجىلار ثوابىندا اۇلاسان»، - دئىندە، باشقا بىر يئردە، - آیرى
بىر دئىم و اۋناگۇرە دە جاواب ایشلىنىسىن، یا دا فېطىر بايرامىندا بىر-

بىرىنە، - «اۋرۇج- نامازىن قبول اۋلسون»، - دئىيلىندە، آيرى بىر يىردە باشقا بىر بو كىمى سۆز سۆيلىنىپ، اۋناگۇرە دە جاواب آلىنسىن؛ آنچاق بو كىمى سۆزلر و جاوابلار قۇنوشما دىلى سۆزلرى حىساب اۋلورلار.

قدىر بايرامى، مبعث بايرامى و بئله- بئله بايراملاردا گۇرۇشركن هر بايراما مۇناسىب اۋز آرالارىندا دئىيلىن تبرىك سۆزلرى و همىن سۆزلرىن جاوابلارى، هم دە عاشورا گۇنو و صفر آيىنىن ايگىرمى سىگىزىنچى گۇنو و بوكىمى مراسىملرە عايىد سۆزلر، قۇنوشما دىلى سۆزلرى سىراسىندا يىرلىشىرلر.

مكە، كرېلا، مشهد و باشقا يىرلىرىن زيارتىنە گىئىن آداملارى يۇلا سالاندا و قايىداركن، اۋنلارلا قارشىلايانلارىن بو مۇناسىبتلر اۋچون قارشىلىقلى سۆزلرى، ھابئله تۋىلاردا دئىيلىن تبرىكلر، عادى ياس مجلسلىرى گۇرۇشلىرىندە وئرىلن باش ساغلىقلارى، انشىدىلن جاوابلار و بىر سۆزلە، هر بىر مۇناسىبت اۋچون عۇموم خالقىن دئىگى سۆزلر و اۋنلارىن جاوابلارى قۇنوشما دىلى سۆزلرى آدى ايلە دانىشانلارىن آغىزلارىندىن چىخان كىمى ثبت اۋلمالى دىر.

بونلارلا ياناۋشى دىن آداملارى، چئشىتلى مذهبى فىرقەلىرىن آداملارى، عاشىقلار، بازارىلار، درویشلر، پهلوانلار، اۋيونبازلار، گۇز باغلايىچىلار، كندىربازلار، لۇطولار و عادى آداملار بىر - بىرىلە و يا باشقا بىر صىنىفىن آداملارى ايلە گۇرۇشندە، هر بىرىنىن دىالۇگۇندا خاص بىر سۆزلر، هم دە هر بىرىنىن اۋپوش - گۇرۇش طرزى واردىر. بو گۇرۇشمەلر و قۇنوشمالاردا دىالۇگلار و اۋپوش - گۇرۇش طرزلىرى اۋلدوغو كىمى تۋپلاتمالى دىر.

۵-۳ دانلاق، سۇيوش، اۇيوت و اوتانمالار

خالقن دىلىندە چۇخلو دئىيملر، عۆنوانلار و صىفتلرە تۆش گلمك اۇلوركى، اۇنلارى اىشلىتمكلە اليندن يا دىلىندىن خطا چىخمىش و يا خطا باش وئرمك ائحتىمالى وئرىلن اداملارى قىتايير، پىسلەيىر، و يا اۇنلارا اۇيوت و گۇستريش وئرىلر، بو دئىيملر، صىفتلر و عۆنوانلارى دانلاقلار، سۇيوشلر و اۇيوتلر آدلانديريرىق.

آخماق آدم، دىل قانماز - تارى تانىمازىن بىرى، باشى داشلى، اوتانماز، اوزو قانسىز، يولسوز، خئىرى - شرىنى قانمايان، بوش بئىين، كۆت بئىين، مال باش، قۇرخاق و يۆزلرجه بئله - بئله قاخىنج داشىيان و اوتانديرىجى دئىيملر و صىفتلرە دانلاقلار دئمك اۇلار.

بونلاردان علاوه بىر سىرا دانلاقلار دا واردىركى، اۇنلارى دىلە گتىرمك چتىن دىر. چۆن كى، بو دانلاقلاردا آدمىن ناموسونا، شرفينه، منلىگيته، دىنييه تۇخونولور؛ نتيجه ده، اىستر يئرلى، اىسترسه ده، يئرسىزجه سىينه سۇيله ن بى ايتى دانلاقلارى ائشىدن آدم، قايىديب، ائشىتدىگى نىن جاوابىنى وئرمه سه، غئىرتسىز، ناموسسوز، آبىرسىز دا سايىلار. بو دانلاقلار «سۇيوشلر» دئمك اۇلار.

دئمك دانلاقلاردا بىر آز تحقىر ائتمك مقصدى واردىرسا، بىر آز دا اۇيوت و نصيحت رايىحه سى دۇيماق اۇلار، لاكىن، سۇيوشلر ده تحقىر ائتمك و آبىرسىز ائتمكدن باشقا بىر مقصد داشىنمايىر؛ بونا گۆره ده ائشىدىنى خىر صلانديرىر، سۇيوش وئرنلە قارشى - قارشىيا دۇرماغا، جاواب قايتارماغا سۇوق ائدير.

خالق آرا ایشلەنن دئییم قیسمیلریندن بیرى دە اۇیوتلردیر. اۇیوتلردە مقصد تحقیر ائتمک و اینجیتمک دئییل. تجرۇبەلى، بیلگین آداملار، اۇیره-تمنلر و آتا-آنالار طرفیندن داها چۇخ سۇیلهنن بو دئییملردە، آرتیق گۇستریشلر، دۇغرو یۇلا یۇنلتمە و ایرى یۇلدان چکیندیرمە دئییملری دیله گلیر. اۇنلاردا دانلاق بۇیاسى نه قدهر دئسن آزدیر.

بو دئییملردە، یانلیش ایش گۇرنین یانلیدیغى خاطرلانیر و بئله-بئله ایشلردن اۇزاق دۇلانماسى ایستەنیلیر، مثلاً: - بیر داش آلتدان قۇی، بیرین دە اوستدن! بیر دئدین، بیر دە دئمە! بیرین دئدین، بیرین ائشیت! کور آتى مینیپ، کۇندەلن سۇرمە! ایت کیمی قاپما!

دانلاق بۇیالى دئییملرین بیر سئراسى اۇزگەلر طرفیندن بیر یانلیمیش و یا یانلیماقدا اۇلان آداما دئییلیرسە، بعضیلری دە همین آداملارین پئشمان اۇلانلاری و یانلیشلارینی باشادۇشنلری طرفیندن اۇزلرینه سۇیلهنیرلر؛ مثلاً: - کول باشیما، گۇزوم کور اۇلسون، نئجه بیلمه-دیم؟ بو نه ایشدیر گۇردوم؟ عاییب اۇلسون منە، منە حئییفدیر، چۇخ اوتانمالی اۇلدو و... بونلار کیمی دئییملرە «اوتانما دئییملری» آدی وئرمک اۇلار.

دانلاقلار، اۇیوتلر، اوتانمالار و... مضمونلو چۇخلو پئشمان ائدیجى، یول گۇستریجى، پئشمانلیق بیلدیرن و ساییره دئییملر و تئرمینلری، قلملە دانیشیغین، هم دە سۇیلهین و سۇزو دئییلن آداملارین حۇرمیتینی ساخلاماق شرطى ایله خالقین دیلیندن ائشیتمهلى، دیقتله یازمالى ییق. هابئله همین شرطلری نظره آلاق، سۇزو گئدن دئییملر بارەدە روایت، حئکایه، ناغیل، آتالارسۇزو، دئییم، مثل، طنز، و باشقا فۇلکلور نۇمونهسى هر نه وارسا قلمە آلمالى ییق.

۶-۳ ناغىللار - افسانەلر

خالق يارادىجىلىغى نىن ان يايغىن و تانىنىمىش قۇللارىندان بىرى دە ناغىللار و افسانەلردىر.

ناغىللار و افسانەلرى نىچە يىرە بۇلمىك اۇلار:

- حىۋانلارلا باغلى ناغىللار و افسانەلر.
- سىنجىرلى ناغىللار و افسانەلر.
- معىشتە باغلى ناغىللار و افسانەلر.
- سىۋىكى و مەبەت ناغىللار و افسانەلرى.
- حماسى ناغىللار و افسانەلر.
- ... و ...

رادىۋو، تىلوۋىزا، ويدئو، سىدى، بىلگى سايار و بو كىمى شىلر مىئدانا گىلمەمىش، ائولردە عايىلەلرىن بۇش واختلارنى دۇلدوران اۋىودلو، حىكىمتلى، بەضا غۇرور دۇغوران اخلاقى، حماسى، لىرىك، بەضا دە تەجۋىلندىرىجى ميفىك و ... ناغىللاريدى.

بو خىالى افسانەلر و ناغىللار اولو بابالارىمىزىن چوخ قىدىم دۇورلردە ايناندىقلار طىبىعى، خىالى قۇۋەلر و اۋسپورەلر، ھابىلە اۋنلارنىن آرزو - اىستىكلرى و سىۋىكى - نىفرتلىرى نىن آرى - دۈزو گۇرونوشو، دۇنيا گۇروشو و يارادىجىلىق باشارىلارنى نىن محصولودور.

ناغىللار و افسانەلرى تۇپلاما قىتلاۋوز داھا آرتىق ياشلى كىشىلر و قادىنلار مۇراجىعت ائتمەلى يىك. چۇنكى تىخىمىن كىچىن اۋتوز - قىرخ اىلدە بۇيا - باشا چاتان سۇيداشلارىمىز، اۋشاق اىكن بۇش واختلارنى دۇلدورماق

اۆچون یاشلى لاردان ناغیل دینله مک یئرینه، اۆز مدنییتیمیزله اۇیغون اۇلمايان رادیو و تیلویزیا وئریلیش لرینه قولاق آسمیش، نتیجه ده ناغیل و افسانه لر ی اۆیره نمه میشلر. سۆز یۆخ کی، بو قۇجالاردا اۆزون ایللر بۇیو تکرار دئمە دیکلری اۆچون ناغیللارین چۆخونو تامامیله و یا قیسماً اونوتموشلار، حتا بو گۆنه کیمی دۇنیاسینی دیشش مینلرجه قۇجالار و قاری لارین حافیظه سینده اۇلان چۆخلو ناغیللار و باشقا فۆلکلوریک سۆزلر ده تۇرپاق آلتینا گئدیبلر.

زیانین یاریسیندان قاییتماق ایستیفاده دیر، - دئیسه، اونودولمامیش و هله لیک خالقین یادداشیندا اۇلان ناغیللار، افسانه لر، روایتلر و حئکایه لری، گله جکده اوشاقلار اۆچون حاضیرلاناچاق کارتونلار و اوشاق فیلملری دۆزلدنلره ساخلاماق مقصدیله، اولدوقلاری کیمی یعنی روایت و دیالوگوندا هئچ بیر دیشیکلیک آپارما یاراق تۇپلامالی و ثبت ائتمه لی ییک.

بونو دا خاطرلاتماق لازیم دیرکی، ناغیللار و افسانه لر کیچیک و اوجقار کندلرده داها دا ساغلام و پۇزولمامیش قالمیشلار. بو کیمی یئرلرده اونستا ناغیل بیئلری ائشیتمک داها دا ال وئریشلی اۇلابیلر.

۷-۳ عاشىق داستانلارى

سايجا چۇخ، عۆمومىيىتلىك دە اۆزۈن و دۇيىلمەسى نىچە ساعات، حەتتا نىچە گۈن واخىت اىستەين، حماسى - لىرىك، بەزى دە غىيىبى و خىيالى قىوۋە- لىرىن اىشتىراكى ايله بىزەنمىش، بو تارىخىي ھادىئەلەرە بىنەزىر پۈتتىك روایتلەرە عاشىق داستانلارى دۇيىلىر.

خالىقن احوال - روحيەت، آرزو- اىستىك، سئوگى - نىفرت، عادت- عنعنەلرى، اينام و دۆشۈنچەلەرى اۆزىرە ھىم دە اۋز زامانىنىن طلبلەرنە اساساً يارانمىش، گىتدىكچە گلىشىمىش و اينكىشاف ائتمىش بو داستانلارن ان چۇخو سئوگى و مەھبەت داستانى دىر. آنچاق ھىمىن داستانلارن دا چۇخوندا عاشىق، مەشوقونا چاتماق اۋچون عاغىللى- باشلى، قۇرخماز، دۇيوشكن، يۇرولماز و توتدوغو يۇلدان دۇنمىز اۋلمالى دىر، يۇخسا اىستىگىنە چاتايلىمىز. ھىمىن داستانلارن بەزىلەرى ايسە، ھىم عىشق و مەھبەت، ھىم دە قەھرىمانلىق، قۇچاقلىق و ظۇلم ايله مۇبارىزە اساسىندا يارانمىشلار. بو كىمى داستانلارن چۇخوندا قەھرىمان، عۆموم خالىقن نۆمايندەسى كىمى مئيدانا گىرىر و خالىقن ھىمايەسى و اۋزۈنۈن قەھرىمانلىقى كۈلگەسىندە دە مقصدە چاتىر. اىستىر رئالىست، اىستىرسە دە ايدئاللىست دۆشۈنچەلەرنىن مەھسۇلو اۋلان بو لىرىك- حماسى و بەزى دە اۋسۇپورەوى داستانلارن ھامىسىنىن سۇنۇندا خاققىن غلبە چالماسى و خاقلىنىن خاققىنا چاتماسى گۈزلەنىلىر.

سۇزۈ گىندىن بو داستانلارى مۇۋەزۇع باخىمىندىن نىچە يىرە بۆلمەك اۋلار:

۱- سئوگى و مەھبەت داستانلارى

۲- حماسى و قەھرىمانلىق داستانلارى

۳- سئوگى و حماسى داستانلار

۴- حماسى - اۋستورەوى داستانلار

۵- لىرىك - اۋستورەوى داستانلار.

سئوگى و مەھبەت داستانلارى چۈخلۈقدە بىرىنچى يىرى تۇتۇرلار.

حماسى و قەھرىمانلىق داستانلارى دا سايجا از دىيىلدىر.

ھەمىن داستانلارى مەكتۇب و شىفاهى باخىمىنىدان دا ايكى بۇلگۈيە

بۇلمەك اۋلار:

الف: مەكتۇب داستانلار

ب: شىفاهى داستانلار

- مەكتۇب داستانلار، لىلى - مەجنۇن، يۇسەف - زۇلەيخا، دىدەقۇرقۇد

بۇيلارى. و بو كىمى داستانلار و بۇيلاردان عىبارتدىر.

- شىفاهى داستانلار ايسە كىچىن عەصرە كىمى يالنىز آغىزلاردا گىزن و

دىلدىن دىلە دۇلاشان چىشىتىلى داستانلاردان عىبارت اولۇر.

عاشىق داستانلارى بارە دە از دا اولسا سۇز گىتىدى. ياخشى اۋلار كى،

عاشىق بارەدە دە نىچە كەلمە دانىشاراق، سۇزو گىتىدى داستانلارى ھانسى

عاشىقلاردان تۇپلاياجاغىمىزى آيدىنلاداق.

كىملەر عاشىق دىئە بىلىرىك؟

قىدىم زامانلاردا اۋزان آدلانان و سۇن عەصرلردە عاشىق عۇنۋانى ايلە

تانىنان بو سەز - سۇز اۋستالارى نىن تارىخىنى آراشدىرماغى باشقا بىر

زاماندا اۋزەل بىر اثر يازماغا بۇراخىر، اۋنۇن خالق اىچىنىدە نىجە

تانىنىدىغىنىدان و نە مۇۋەققەدە دۇردوغۇندىن سۇز آچىرىق:

- بو گۆنكۈ تۇى مەجلىسلىرىمىز يالنىز نىچە سەعاتدا كىچىرلىرسە،

قىدىم زامانلاردان باشلاپراق اىگىرمى - اۋتوز ايل بۇندىن اولە كىمى تۇى

مىجلىسلىرى نىن بەغىسى يىددى گىجە - گۆندوزە قەدەر داۋام ئىدردى و
ان آزى، ايكى گىجە - گۆندوز سۆرردى. بو كىمى مىجلىسلەر دە حماسى -
لىرىك داستانلار ياكشى بىلن عاشىقلار چاغرىلاردى. عاشىقلار تۇيۇن
نچە گۆن سۆرگىنى ھەم دە تۇي آداملار نىن احوال - روھىيەسىنى و
اىستىگىنى نظره آلاق، بىر داستان باشلايدى. دانىشاردى، چالاردى،
اوخوياردى. لازىم گلندە، داستان آراسى باشقا بىر و يا نچە ماھنى دا
اوخويارق، دىنلە يىجىلىرىنى آرتىق ماراقلاندىراردى.

بىلە بىر دۈۋردە ياشايان عاشىقلار نىن حەسا ساۋادى اۆلمايانلار دا
اىحتىياج اۆزەر اۆزلىرىنى اۋدا - كۆزە وۋرۇپ، بىر نچە داستان اۋىرەندردى.
چۈنكى داستان بىلمەن اۋزان، اۋزان حىساب اۆلماز، تۇيا آپارىلمازدى.
بو گۆنكۈ تۇيلار، يالنىز نچە ساعات نىن اچىندە باشلانىپ - بىتىرلر.
بىلە بىر مىجلىسلەردە داستان بىلن عاشىق دا بىلدىگىنى سۆيەلمەيە واخت
تاپابىلمىر نىچە دە گىتدىكچە بىلدىگىنى دە اونودور.

سۇن زامانلاردا مئيدانا گلن گىنج ساز چالانلار نىن دا چۇخو اىحتىياج
دۇيمايدىقا، داستان اۋىرەنمگە چالىشمايىر، شاعىرلر نىن شئەرلر نىن بىر
نچەسىنى ازبىلمەيە و نچە ماھنى اۋىرەنمگە كىفايتلىر. طبعى دىر
كى، بو كىمى آداملار اۋزان و عاشىق آدى وئرمك اۆلماز. بونلار سازى نە
قەدەر ياكشى چالابىلسەلر دە، نە قەدەر ياكشى اوخويابىلسەلر دە، اۋز
آدلار نىن تارىخى عاشىقلار سىراسىنا كىچىرە بىلمەيە جىكلر. عاشىقلىغىن
لاپ اۋتملى شرطى داستان بىلمىدەر.

فۇلكلور تۇپلاما قىتلاۋوزو دا ھەر الينە ساز آلانا مۇراجىعە ائتمەمەلى، يالنىز
دۇغرو معنادا عاشىق اۋلان و داستان بىلن آداملار لا دانىشمالى يىق.

عاشىق، تامامىلە و يا قىسماً بىلدىگى داستانى سۆيەلمەكلە بىرەر، اۋ داستان بارە دە اۋز فىكىر و تحليلىنى، ائەلەجە دە داستاندا آدى گئىدن قەھرىمانلارین احوال - روحيەتەسى، كىملىگى بارە دە فىكىرىنى سۆيەلەيە بىلسە داھا دا ياخشى اۋلار. البتە طبعى دىر كى، عاشىق يالنىز داستانى سۆيەلەيەجىدەر. بو كىمى سۆزلىرى فۇلكلور تۇپلايان آدام اۋزەل سۇرغولار وئرمەكلە اۋندان انشىدەبىلەر.

بونودا اونوتمايلاق كى، بىر چۇخ داستانلارى، بىر و يا نئچە ساعات سۆرەسىندە دئەك اۋلماز. ياخشى دىر كى، بو ايشە چۇخ واخىت آيىراق و بو ايشە مۆمكىن اۋلمايدىقدا، ماگىتافون (ضبط صوت) و لىنت اۋنون ايختىيارىندا قۇيماقلا، اۋندان ايسەتەيك كى، فۇرست الدە ائەدىكجە بىلدىگى داستانلارى و اۋ داستانلار و قەھرىمانلارى بارە دە اۋلان فىكىرلىرىنى لىنتە يازسىن، ھابىلە بونو دا عاشىقلار خايطىراتمالى يىق كى، ھەر سۆز، شئەرى و ايصطىلاحى اۋىرەندىگى كىمى و اۋز محلى و ياشادىغى يىرىن دىالوگ و دانىشىق لەجەسى ايلە سۆيەلسىن، اۋنون نە شئەرىندە، نە دە مەنىدە ھىچ بىر دۆزلىش و دىيىشكلىك آپارماسىن، حتا باشقا دىللەردن اۋلان سۆزلەر و ايصطىلاحلار دا تۇر كىلىدەر مەسىن؛ بلكە اۋنلار بىلدىگى كىمى يازىپ وئرسىن !

ھابىلە ھەر عاشىق و يا باشقا فۇلكلور سۆيەلەين دئەجەيى سۆز، داستان و سايىرەن كىمدن اۋىرەندىگىنى، نە زامان اۋىرەندىگىنى، اۋىرەندىكەن سۆنرا كىملەر اۋىرەندىگىنى، ھانسى مجلسلەردە سۆيەلەيدىگىنى دە چۇخ دىقتە سۆيەلمەلى دىر. فۇلكلور تۇپلايان دا ائىتەيدىگى و تۇپلادىغى سۆز و نە زامان، كىمدن و ھانسى مجلسدە الدە ائەدىگىنى قئىد ائەملەلى دىر، چىشىتلى وارىانتلار اۋلان بىر داستان بۇتون وارىانتلارنى الدە ائەملەلى

و اۇنلار ئىنچەلىنىمەسىنى باشقا ئالىملار و مركزلار ئىنچەلىنىمەسىنى بۇراخمالى دىر. بو بارەدە اۇزو باجاريق و تجروبه صاحىبى اۇلسا دا اولجە چىشىتلى واريانتلار تۇپلامالى سۇنرا ئىنچەلىمەلى و تدقيق ائتمەلى دىر.

دستانلار اوزره عاشىغا وئرىلمەلى سۇرغولار بونلار اولايىلر:

- ۱- دستان و عاشىق دستانى نە دىمكىدەر؟
- ۲- دستان آدى يثرىنە ھانسى بىر گىلمە و ايصطىلاحدان دا فايدالانا بىلرەك، مثلاً: ناغىل، بوى، حماسە، سۇلچەك، سۇرچەك و ... ؟
- ۳- بىلدىگىن دستانلار ئىنچەلىمەلى كىمدىن اۇيرەنمىشىن، اۇ آدمى نىچە تانىتىدرا بىلرسن؟
- ۴- ھانسى دستانى و يا دستانلار بىلردىن، آنجاق ايندى اونودوبسان و اونوتدوغونون سىبى ندىر؟
- ۵- ھانسى دستانلار و يا ھانسى دستانى داھا چۇخ سۇيرسن و چۇخ سۇودىگى نىن سىبى ندىر؟
- ۶- ھانسى دستانلار خالق طرفىندىن آرتىق سۇيلىر، بو سۇيلىمگىن عىلتى ندىر؟
- ۷- دستان سۇيلىمگىن اۇزونه مخصوص بىر رسمى وارمى، واردىرسا نىچە دىر؟
- ۸- اۇزان مجلسلردە دستانى نىچە باشلار و اگر دستاندان قاباق بىر سۇز و يا ماھنى دانىشمالى و اۇخومالى دىرسا، اۇ ندىر؟
- ۹- دستانىن داھا ياخشى سۇيلىمەسىنە نە اۇنرى و پىشنەھادىن واردىر؟
- ۱۰- ھر منطقەدە خاص بىر دستانىن سۇيلىمەسىنى اىستىرلرمى، بىللە دىرسە، بو اىستىگىن سىبى ندىر؟

- ۱۱- داستان سۆيلىمەككە اۋستادىن كىم اۋلەمشدور؟
- ۱۲- ھانسى عاشىقلارى داستان بىلمەككە اۋستاد تانييرسان؟
- ۱۳- داستانلارنى قۇرۇيۇپ ساخلاماغا نە ايشلر گۇرمەك اۋلار؟
- ۱۴- باشقا عاشىقلار داستانلار بارەدە نەلر تاپشیرماق ایستەيیرسن؟
- ۱۵- داستان بیلن عاشىقلاردان علاۋە داستان و فۇلكلورون باشقا قۇللاریندان بىلمەككە داھا كىملرى تانييرسان؟
- ۱۶- بیلدیگین داستانلارین ھر بیرىنین ھانسى واریانتینی و یا قۇلونو بیلیرسن، مثلاً: اصلی - كرمین ھانسى واریانتلارینی و یا كۇراۋغلو داستانلارینینین ھانسى قۇللارینی بیلیرسن؟
- ۱۷- بعضى داستاندا، داستان قهرمانینی دىلیندن سۆيلىنیلن بیر و یا نئچە شئعر پارچاسى، باشقا داستاندا دا قهرمانین دىلیندن سۆيلىنیلیر، دئمك بیر شئعر پارچاسى، بعضاً نئچە آدامین آدینا دئییلیر. بونون سببى- ندير؟
- ۱۸- بیلدیگین داستانلارین ھر بیرىنین یارانما سببى نە اۋلايیلر و داستانى یارادانین اصل غايەسى (ھدفى) نەایمیش؟
- ۱۹- بعضى لیریک (عئشقى) داستانلاردا عاشیغین بیر معشوقەسى وار، آنجاق بعضى داستانلاردا، اۋنون باشقا معشوقەسى دە اۋلور، بو كىمى داستانلار، (عاشیغین بیردن آرتیق معشوقەسى اۋلان داستانلار) ھانسى تفكۇرون كۇلگەسیندە یارانمیشدیر؟
- ۲۰- ددەقۇرقود داستانلارینی ھانسینی بیلیرسن؟ بیلەيیرسن سە، نە اۋچون اۋیرەنمەمیشسن؟ ددەقۇرقود بارەدە اینام و فیکیرینی سۆیلە! عاشىقلارین كىملىگینی بىلمگە بو سۇرغولارى وئرمەك اۋلار:

- ۱- آدين و سۇى آدين ندير؟
- ۲- آتان و بۇيوك بابان كيملر اولموش؟
- ۳- هانسى ائل و يا طايفادانسان؟
- ۴- هانسى ايل، آى و گۆندە دۇنيايا گلەيشسن؟
- ۵- هانسى كند، شەر، ايلتدە دۇنيايا گلەيشسن، يا هارادان بۇزاي
كۇچموشسن؟
- ۶- (كۇچموش اولارسا) نەۋچون كۇچموشسن؟
- ۷- تحصيل آلميشسانسا، هارالاردا و نەچە ايل درس اوخوموشسان؟
- ۸- آتا - بابالاريندان عاشيق اولانلار وارديرسا، آدلاريني سۇيله!
- ۹- ايندى هارادا ياشايرسان؟ و پۇستا عۆنۋانين(پستى آدرس) - ين
ندير؟
- ۱۰- عاشيقلق نە دئمكدير و عاشيق كيمدير؟
- ۱۱- عاشيقلقنى كيمدن اۇيرەنىبس؟
- ۱۲- هانسى عاشيقلارلا بيرگە مجليسلىر كىچىرىبس؟
- ۱۳- هانسى داستانلار تاماميله، هانسىلار قيسما بىلىرسن؟
- ۱۴- هانسى شاعىرلرين شئىرلرينى اوخويورسان؟
- ۱۵- هانسى عاشيق اولمايان آدمىدان عاشيقلق بارەدە عىلم و يا
تجربەلر اۇيرەنىبس؟
- ۱۶- هانسى ساز هاوالاريني چاليب اوخويا بىلىرسن، بو هاوالار باشقا
يىرلردە آيرى آد ايله دە تانىنىلارمى؟
- ۱۷- اۋزون دە شئىر و يا داستان يارادىبسانمى؟ ياراتدىغىن شئىرلر و
يا داستانلار هانسى كىتابدا و يا نشرىيەدە چاپ اولوب؟

۱۸- سىنىن ايفا ائلەدىگىن بىر سىس و يا ويدئۇ كاسىتى ساتىش
 اۆچۈن يايلىيدىرمى، يايلىمىشىدىرسا، نە واخت، نىچە، كىملىرىن
 امكداشلىغى ايله و نە ساحەدە اۆلدوغونو سۆيلى؟

۱۹- ھانسى اۆستاد و يا اۆستادلاردان ساز چالماق اۆيرەنىپسەن؟
 مۆمكۈن اۆلسا، اۆ اۆستاد و يا اۆستادلاردا سۆي - كۆكۈنو تانىتىدىر!
 ۲۰- نىچە ياشىندا بو صنعتە گلىمىشىسەن، نىچە مۆدەتدە بو صنعتى
 اۆيرەنىمىشىسەن؟

۲۱- نىچە ايلدىر بىر عاشىق كىمى مجلسىلەردە چىخىش ائدىرسەن؟
 ۲۲- كىم و يا كىملەر ساز چالماق اۆيرەنىپسەن؟
 ۲۳- ھانسى مجلسىلەردە اۆلماغى چۆخ سۆيۈرسەن، بو سۆمۈگىن سىبى
 نەدىر؟

۲۴- يۇخودا ايلھام آلمىش و يا بونا بنزەر بىر ھادىشەدن سۆنرا
 عاشىقلىغا اۆز گىتىرمىشىسەنمى، و يا بىللە بىر عاشىق تانىيىرسا، اۆ كىمىدىر؟
 ۲۵- عاشىقلىغىن ان يۆكسك مقامى نەدىر، ھانسى عاشىقلار بو مقاما
 چاتىپلار؟

۲۶- ايلك دۇنە عۆمۈمى بىر مجلسىدەكى چىخىشىنى نىچە اىضاح
 اندەپلەرسەن؟

۲۷- عاشىق صنعتىنىن سۆنۈنو نىچە گۆرۈرسەن، بونون سىبى نەدىر؟
 ۲۸- بو صنعتە مارقاقلانان، نىچە ياشىندا شاگىردلىگە باشلاسا
 ياخشىدىر؟

۲۹- عاشىغىن اۆزۈنە مەخسۇس پالتارى واردىرسا، اىضاح ائت!

۳۰- عاشىقلىق صنعتىنىن مادى گلىرى نىچەدىر؟

- ۳۱- عاشىقلارنىڭ ئۆز آراسىدا مەخسۇس بىر دىل ۋارمى؟ (جاۋاب
ھن اۇلسا، اۇ دىلدىن نۆمۈنە سۆزلەر سۇيىلە)!
- ۳۲- باغلاشما، قىيىل بىند، دىيىشمە ۋ بو كىمى نۆمۈنەلەر بارەدە
ايضاحات وئرا!
- ۳۳- باغلاشمادا باغلايان ۋ باغلانان عاشىقلار نە اندرلەر؟
- ۳۴- قۇپوز (ساز) بارەدە نە بىلىرسىن، اۋتون تارىخى ۋ يارادانلار بارە-
دە نە قەدەر مەلۇماتىن ۋار ۋ ايندى كىملر قۇپوز قۇرورلار؟
- ۳۵- قۇپوز، ھانسى آغاچلاردان قايرىماق اۇلار؟
- ۳۶- قۇپوزون ھر بىر قىسمى نە آدلانىر؟
- ۳۷- ايندىكى ۋەجىيىتدە عاشىق صنعتى قاباغا كىدىر يا يۇخ؟ گىتمە-
يىرسە، سىبىنى نەدە كۇرورسنى؟
- ۳۸- باجاردىغىن ھاۋالارنىڭ آدلارنى سۇيىلە ۋ بو ھاۋالار باشقا بىر
يىردە آيرى آدلارلا تانىنىرلارسا، ايضاحات وئرا!
- ۳۹- عاشىق شئەرى بارەدە نە بىلىرسىن، اۋنلار نىچە سايايىلىرسنى؟
- ۴۰- قۇشما، كۇزىللمە، گرايلى، مۇخس، دۇداق دىمىز، قۇشا قافىيە،
باياتى، تىجنىس، جىغالى تىجنىس، ديۋانى ۋ باشقا عاشىق شئەرلىرىنى ھر
بىرى بارەدە نىچە جۆملە جاۋاب سۇيىلە!
- ۴۱- شاعىر اۋلموش عاشىقلارنىڭ ھانسىلارنىڭ آدىنى چكەيلىرسنى؟
- ۴۲- عاشىقلىق صنعتىنىڭ اينكىشافىنا ھانسى يۇللار كۇستەرە
بىلىرسنى؟
- ۴۳- ھاق عاشىقى كىمدىر؟
- ۴۴- بوتا ۋىرمەك نە دىمكىدىر، بوتا ۋىرىلن عاشىقلارنىڭ ھانسىلارنىڭ
دىستانىنى بىلىرسنى، بوتا ۋىرىلمەيە اينامىن ۋ فيكىرىن نەدىر؟

۸-۳ خالق ماھنىلارى - خالق موسيقيسى

خالق موسيقيسى و خالق ماھنىلارى خالقين ايچينده گئنىش يايىلمىش دىر. بونلارى تۇپلاماق اۆچون موسيقي سئونلر و موسيقي ايله مشغول اۇلان اداملارلا گۇروشمك لازىم دىر.

خالق ماھنىلارى، خالق موسيقيسى هاوالارى نىن اءلارى، بونلار ين هانسى مجلسلرده، هارالاردا، كىملر ين واسيطهسى ايله ايفا اۇلماسى، بۇلگهده بو ماھنىلار و هاوالارى ايفا ائتمكده اۇلانلار ين سىياھىسى و عۆنۈنلارى، همين ماھنىلار و هاوالار و ايفا ائدنلر خالق ايچينده اۇلان مۆناسىبتلر، باخىشلار، ايناملار، هامىسى دىقتله يازىلمالى و ايمان دايरे- سىنده ماھنىلار و موسيقيلر ين مۆختلىف بۇلگهلرده ايفا اۇلدوقلار ينندان جانلى نۆمونهلر لئنته آلىنمالي دىرلار.

خالق ين ايچينده چئشىتلى مراسىملر اۆچون خالق ماھنىلارى و موسيقيسى ايله بيرگه اۇزەل اۇيونلار و رقصلر ده واردىر. سۇز يۇخ كى، اۇيونلار و رقصلر هر بۇلگهده اۇزونە مخصوص فۇرمادا ايفا اۇلونور. بوناگۇره همين رقصلر و اۇيونلار دا تۇپلانمالي دىرلار؛ آنجاق فىلىم و ويدئۇ واسيطه- سىله تۇپلانسالار داھا دا ياخشى اۇلار.

خالق موسيقيسى و خالق ماھنىلارى نىن گۇركملى نۆمايندهلرى عاشىقلاردىر؛ آنجاق بو اۇدئمك ذىيل كى عادى خالق ايچينده، خالق

ماھنىلارى و خالق موسىقىسىنى بىلن كىشىلر و قادىنلار آزدير.
عاشىقلار، خالق ماھنىلارى و خالق موسىقىسى ايله ماراقلانان كىشىلر و
قادىنلاردان آشاغىداكى سۇرغولار كىمى سۇرغولارى سۇرۇشماقلا، بو
ساحەدە چۇخلو معلومات الدە ائتمك اۇلار.

۱- بو ھاوالار و ماھنىلار ھارادان مئيدانا گلەيش، ايلک يارادانلارى
كىملر اۇلموشدور؟

۲- خالقين موسىقىيە اۇلان مۇناسىيەت و ايناملارى نەدير؟

۳- خالق ماھنىلارى و ھاوالارى نين ھانسىلارنى بىلىرسن؟

۴- بو ھاوالارى و ماھنىلارى كىملردن اۇيرەنمىشسن؟

۵- خالق ماھنىلارى و ھاوالارىنى داھا كىم ياخشى بىلىر؟

۶- بونلارن گئنىش يايلىماسىنا گۇرە نە ايشلر گۇرمك اۇلار؟

۷- نە سبىلرە گۇرە خالق ماھنىلارى اونودولمايىرلار؟

۸- بو ھاوالار و ماھنىلار اۆزرە ايندى كىمى اۇستاد بىلىرسن؟

۹-۳ ساناملار

آرتىق اوشاقلار يىن دۇنەننى آچماق اۋچون يارانان ساناملار، شۇئىرسل سۆز جۈملەلىرى مەجموعەلىرىندىن عىبارەت دىلەر. ھەمىن ساناملاردا چۇخلو يىرلى سۆز اينىجىلىرى ايله دە توشلاشماق اۇلار، ھەم اوشاق شۇئىرى، ھەم تەربىيەوى، ھەم دە ادبىياتىمىزدا ياردىم ائەبەلەن ساناملار و اۇنلارلا باغلى رويات، ناغىل، اۋيون، اينام و باشقا شۇئىرلىق قەلمە آلەنماسى گەرەكلى ايشلردندىر.

ساناملار يىن بىر نەچچەسىنىن ھەر بىرىندىن ايكى مىصراع آشاغىدا گۆستەرەك، اۇنلار يىن نە اۋلدوغونو خايطىرلادىرىق، ھەم حۇرمەتلى فۇلكلور تۇپلايان سۆيىدەشلەردان خواھىش ائىدىرىك كى، بو ساحەدە داھا آرتىق دىقەت خىرە وئىسىنلر.

ساناملاردا اۋرنىكلر:

ايگنە-ايگنە

اۋجو دۆيمە

.....

و يا:

ال-ال آپەنك

الدىن چىخان كپەنك

.....

۱۰-۳ آتالار سۆزۈ و مىثلەر

آدىندان بللى اۆلدوغو كىمى آتالار سۆزۈ و مىثلەر، ھامى اۆچون اۆيرە-
ديجى، گۇستريش وئرن، عصيرلر بۇيو سىنانمىش و دۇغرو اۆلدوغو ئابىت
اۆلموش درين مضمونلو و حىكمىتلە دۆلو سۆز جۆملەلرىندىن عىبارت
اۆلورلار.

آذربايجاندا آتالار سۆزۈ و مىثل عۆنۋانى ايله تانىنان بو سۆز اينجى لىرى،
كر كۆك تۆركلىرى ايچىندە «اسكى لىر سۆزۈ» و باشقا تۆرك مىللىتى
آراسىندا «عىبرت آمىز سۆز»، «قانادلى سۆز»، «قىزىل سۆز»، «دىلىن
گۆلزارى»، «خالق مەكتىبى»، «خالق حىكمىتى»، «روحون طىببى»، «آغلىن
گۆزۈ» و ... عۆنۋانلارى ايله تانىنماقدا دىرلار.

آتالار سۆزۈ و مىثلەر، عادى دانىشلىقلاردا سۆزلرىن راحت
آنلاشلىماسىندا، ائشپىدىن اۆچون شىرىنلىشمەسىندە و يۈرۈجو اۆلماماسىندا
اۆنملى رول اوينايان درين معنالى جۆملەلرە دىيىلىر. ھمىن قىسا، آنجاق
درين مضمونلو جۆملەلرى، شئەرلر، داستانلار، روايتلر، لطيفەلرە كىچىردىكە،
اونلارى زنگىنلىدىر، شىرىنلىدىر، اورەيە ياتان، آنلاشىلان، تىز قاورانان ائدىر.
آتالار سۆزلرى و مىثلر بعضاً بىر قىسا جۆملەدە، بعضاً بىر باياتى و
باشقا شئەر پارچاسىندا دا مئيدانا چىخىرلار.

آتالار سۆزۈ و مىثللىرى تۇپلاماق اۆچون ائل ايچرە ياشاماقدا اۆلان آغ-
ساققال كىشىلر و آغ بىرچك قادىنلار مۇراجىعە ائتمك داھا ياخشى دىر.
ھابىئەلە گۆندەلىك دانىشلىقلاريمىزدا چۆخلو آتالار سۆزونو دىلە گتىرىرىك و
يا باشقالارىندان ائشىدىرىك؛ ھمىن دانىشلىقلاردا دىيىلىن آتالار سۆزۈ و

مىللەرى قىلمە آلماق، بو يۇلدا بىزە بۇيۇك كۆمك ائىدەبىلەر؛ آنجاق بونو دا اونوتمايلاق كى، هر سۆز ائشىدىلن كىمى و سۆيلىيەنن لىھجەسى ايله قىلمە آلىنمالي دىر.

آتالار سۆزلىرىنى تۇپلاماقدا، سۆيلىيەنە چىشىتلى قۇنولار بارەدە سوآل وئرمك اۇلار، مىثال اۇلاراق:

- ايت بارەدە ھانسى آتالار سۆزو و مىللەرى بىلىرسىنيز؟

بئلە بىر سۇرغويا اھتمالاً اۇ بئلە جاوابلار وئره جكدىر:

- ايت، ايتلىگىن ترك ائتسەدە، سۆمسونمگىن ترك ائتمز.

- جاني ايت جاني دىر.

- ايت ياتار قايا كۆلگەسىندە، دئىر بە اۇز كۆلگەسىندە ياتىب.

- ايت ھۆزر كاروان كئچر.

- ايت اولان يئردە آدمى قوزد يئمز.

- ... و

بئلە- بئلە سۇرغولارى قوزد، تۆلكو، باشقا حىوانلار، چىشىتلى اينسان صىنىقلرى، طبعىتدە و اطرافىمىزدا اولان شئىلر بارەدە دە وئرمك اۇلار و هر سۇرغونون جاوابىنا چۇخلو آتالار سۆزو و مىللە ائشىدە جەيىك. آلاجاغىمىز مىللە و آتالار سۆزلىرىنى ائشىتدىگىمىز كىمى و سۆيلىيەنن دىالوگو اساسىندا و ھىچ بىر كىلمەنى دە دالى- قاباق ائتمەدن قىلمە آلمالي يىق.

۱۱-۳ باياتىلار

فۇلكلورون ئىل ايچىنىدە و اۇزانلار يىن دىلىنىدە داھا چۇخ دىيىلن قۇللار يىندان بىرىدە باياتىلار دىر. باياتىلار يىن ھەر بىرى دۇرد «يىددى ھىجالى» مىصر اعدان تشكىل اۇلان شئعر پارچاسى دىر كى، بىرىنجى، اىكىنجى و دۇردونجو مىصر اعلار قافىيەلنىر، اۇچونجو مىصر اعلنىن قافىيە-سى آزاد دىر.

شىمالى و جنوبى آذربايجاندا باياتى آدى ايله تانىنان بو سۇز اينجى-لرى قاقانوز تۇركلرىنىدە «مانى»، كسىك مانى، كر كۆكدە جىناس اۇلان باياتىلار «خۇيرات» و جىناس اۇلمايان باياتىلار «مانى» (معانى) آدلانىر. كر كۆكدە خۇيرات كىمى ايشلنن بو عىبارت بعضادە شكىلىنى دىيشىر، خۇريات، قۇريات، قۇيرات شكىللىرىنە دۇشور.

دئىيىلنلرە گۇرە، خۇيرات سۇزو تۇركمنلردە اۇلان «خۇرى» و «خۇر» سۇزوندىن آلىنمىش و غرىب، فقير، باشى بۇش و دىرسىز معناسىندا ايشلنمىكدە دىر.

بو سۇزو قبول ائدىرىكسە، آذربايجاندا ايشلنن «خۇر باخماق» اىصطىلاحى نىن دا آنلامى، فقير، غرىب (آدامسىز، ائلسىز - گۇنسوز)، باشى بۇش، حقير و ... اۇلا جاق دىر. اۇيغور تۇركلرىنىدە دە «كۇر» و «خۇر» سۇزو آلچاق، دىرسىز و اسكىك آنلامىندا گئدىر. بونا گۇرەدە بعضى عالىملر «خۇر» سۇزونون اۇيغور تۇركجەسىندىن گلدىگىنى سۇيله يىرلر.

بو كىمى دىرلى سۇزلرىن كر كۆكدە «خۇريات» ايشلنمەسىندىن تعجبولىن اۇخوجولار احق وئرهرك بونو دا خاطىرلاتمالى يىق كى، دئىيىلنلرە گۇرە واختىلا كر كۆكدە باياتى اۇخويان آداملار، دىن آداملارى

طرفیندن گۆناھکار تانیییر، اۇنلارین اۇخودوقلاری سۆزلر «خۇر=آلچاق، دیرسیز» آدلاندیریلیر و همین خۇر سۆزو عرب دیلی قایداسی ایله جمع باغلاناندا خۇریات شکیلینه دۆشور ایشلندیکجه خۇریات سۆزو، خۇریات کیمی ده ایفاده اۇلور.

کرکۆکده ایشلنن خۇریاتلارین ایلک میصرعسی قالان اۆچ میصرعسی کیمی ینددی هیجالی اؤلمايیر، بلکه بعضاً ۳-۴-۵ هیجالی اۇلورلار.

اۇرنک اۇلاراق:

ننجه داغلار

قارشیدا ننجه داغلار؟

یتیم یاناغی بیلیر

گۆز یاشی ننجه داغلار!

گۆردویونوز کیمی بو کرکۆک بایاتی سیندا بیرینجی میصرع دۇرد هیجالی دیر، آذربایجاندا بو کیمی آزیغی «عزیزیم»، «ايله می» و تۆرکیه ده «کئچ کۆنول»، «کۆنول چاغلار»، «چاغلار سولار»، «اوتر بۆلبول»، و «گل آمان» کیمی عیبارتلرله، اۆچ، دۇرد و بئش هیجالی اۇلان بو بیرینجی میصرعلارین بۇشلوغونو دۆلدورارلار. کرکۆکده «مانی» (معانی) عۆنوانی ایله تانیان، یعنی جیناس اؤلمايان بایاتی لارین هر دۇرد میصرعسی آذربایجاندا اۆلدوغو کیمی ینددی هیجالی دیر.

بو بیچیمده یازیلان شعر پارچالاری نین بایاتی آدلانماسی باره ده

بئله بیر فیکیر ایره لی سۆرولور:

گرایلی شعری «گرای» اتلی ایله باغلی دیر. بلکه بو بیچیمده شعری

اۆلجه اۆئلده قۇشموشلار، بایاتی، بایات اتلی ایله، اۇوشاری اۇوشار (افشار)

ائلى ايله ايلگىلى دىر. مانى سۇزو دە عربدە اۇلان «معانى» سۇزوندىن
آلىنمىشسا، «ماهان» ائلى ايله باغلى اۇلابىلر.

باياتى لارىن يارادانلارى بللى اولما يارق، خالق طرفىندىن منىمسەنير،
خالقن اۆرەك سۇزونه چئوريلير، بئلهكى، چوخلارى ايچ دويغوسونو و يا
آرزو- ايستگىنى، هابئله آجىق و نيفرتىنى ديله گتيرمك اۆچون، يالنىز بير
باياتى اوخوماقلا، بۇيوك بير حقيقتى ائشيدىننه چاتيرير؛ آجىق سۇز بوكى،
دئمگى چوخلو وخت چۆرودن سۇزو، قىسا بير جۆملەلرله آنلادابىلير.
مثل و آتالار سۇزو دە بعضاً باياتى قالىبينده سؤيله نيرلر. شئعر و
باياتى قالىبينده سؤيله نيلن مثل و آتالار سۇزو داها دا تاثير ائديجى و
اۆرەگە ياتان اولور.

بو كىمى فۇلكلوريك نۆمونهلرى تۇپلاماق اۆچون، عاشىقلار ياشلى
آداملار و ائل ايچرە تجربەلرى اۇلان و سۇزىلن تانىنان آداملار مۆراجيعه
ائله مك داها ياخشى اولار؛ آما بو اۇ دئمك دىيلكى، بيز عۆموم خالقدان،
اۆزەللىكلە دە عاشىقلاردان بو بارەدە هئىچ نه سۇروشمايق.

باياتىلار دا آغزىندان چىخان كىمى و سؤيله يەنن يئرلى لهجه سىيله
تۇپلانمالي دىر؛ هئىچ بير شرطله اۇندا دىيشىكلىك پارمالمى يىق.

جنوبى آذربايجاندا ايشلەنن باياتيلاردان اۇرنك اۆچون:

تبريز اوستو ميانا

گۆل سۆنبوله دايانا

اوخو بۆلبولوم اوخو

بلکه ياريم اويانا

۱۲-۳ ئىلنەجە ۋە ئىلنەجە ئىرلىرى

ئىلنەجەلىرىن بەزىلىرى، بولاردان عىبارەتدۇر:

- دۇلانماقلا باغلى: گىزىمك، زىيارەت، داغ، باغ، پاركا گىتەمك ۋە ...
- ۋىزىشە باغلى: قاچما، ئات چاپما، ئۇخ ئاتما، گۆلشەمە، زۆيمە، تۇپ-
اۋىناما ۋە...
- سۆز- سۆھبەت ۋە مۇسقىي ئىلە باغلى: شەئەرلەشمە، ئاغىلە دىمە،
مۇسقىي چالما، ئۇخوما، تاپماجا، ياھالەتەم، ئۇچشەمە دىمك ۋە ...
- ئىمك- ئىچمەكە باغلى: قەھۋەخانىدا ئۇتورما، ئىچكى ئىچمە، ئىمك
ئىمە، قىلىن چىمە، چا ئىچمە ۋە ...
- مەشىت ئۇچۇن: ئۇچۇلۇق، بالىق تۇتەم، قۇش ۋۇرما، داغدان ۋە
مەشەدن مەيۋە ۋە سايىرە گىتەرمە ۋە ...
- ئۇيۇنلارلا باغلى: شۇبەدە بازىلىق، گۆزۈ باغلايىچىلىق، شۇرنىچ
اۋىناما، ۋاراق اۋىناما، ۋە باشقا مەھلى ئۇيۇنلار ئۇچۇملەدن: چىلىنگە ئاچ،
زۇۋ چىمە، ھىلىق قىچ، ئاشىق اۋىناما، ئاق جىزىغى (جىزىق داشى) ۋە ...
- ئىۋانلارلا باغلى: خۇرۇز سالىشىدىرما، تەكە ئاققىشىدىرما، ئىت
بۇغۇشىدىرما، ئۇكۇز، كىل، قۇچ دۇيۇشىدىرما، ۋە ...
- سۆيەنەن ئىلنەجەلىرىن ھەر تەك- تەكى ئىلە باغلى ھەر نە تەرمىن، ئىفادە،
دەئىم، رىۋايەت، ئىنام، ئاتالار سۆزۈ، مەش، شەئەر، خەككايە، لىطىفە ۋارسا،
ئۇلدۇغۇ كىمى ۋە سۆيەنەن ئىلنەجەسى ئىلە قىلمە ئىلنەمالى دىر. ئىلنەجەلىرىن
ئۇيۇنلا داۋام ئىندىلىرىن ئىت ئىندىلمەسىنە، ئان ئاخشى ۋەسىلە ۋەدىئۇ
كامىراسى دىر. چۈنكى بىر چۇخ شەئىلىرى ئۇخوماق ۋە ئىشەتمەكە دىيىل،
گۆرمەكە ئۇيەنەمك ئۇلار.

۱۳-۳ ھجولر، ھزلر و جۇكلار

دانيشيق دىلىندە بىر سىرا گۆلدوروجو، قىدىقلايىجى اينجىدىجى،
اۆياندىرىجى و ... دىيىملر، تىرمىنلر، ھم دە بعضى بونلار كىمى آدلارلا
قارشىلاشيريقي. بو دىيىملر، تىرمىنلر، آدلار و عۆنوانلار بىن مئيدانا گلمە-
سىنە، داھا چۇخ بىر سىرا يالتاق، پىسى ياخشى قلمە وئرن، ياراماز،
باشارمادىغى ايشلرە قۇل قۇيان و آنلاماز آداملار سبب اۆلورلار؛ بئله كى،
اۆنلار بىن بو يانلىش ايشلرينە گۆز يومابىلمەين آداملار، اعتراض علامتى
اۆلاراق اۆنلارلا خطابا، اۆزگەلرى گۆلدورون و اۆنلارى اينجىدن، گۆلونجە
قۇيان، عىنىي حالدا دىمگى اوتاندىرىجى اۆلان دىيىملر و جۆملەلر ايشلە-
دىرلر. بو دىيىملر، تىرمىنلر و جۆملەلرە ھجو دىيىلير. بونو دا بىلمەلى يىك
كى، سۆزو گئدن ياراماز و يۆنولمامىش آداملار بىن طرفىندىن دە عاغىللى-
باشلى آداملارلا دىيىلن و يارادىلان ھجولر بىن سايى آز دىيىلير.

ھابئله، بعضاً شۇخلوقجا، بعضادە گۆردويو بىر ايشە و گئىدىگى پالتارا،
باشىنا قۇيدوغو پاپاغا گۆرە بىرىنە گۆلدوروجو و يا اوتاندىرىجى بىر آد
قۇيورلار. مثلاً: اۆغرو ا.، شىيطان ع، يالانچى د.، آيرى
بۇرون ق.، قىترغى دىمدىك ص، چىگنى پىنەلى م، بۇركو
ياغلى ح و

بونلاردان علاوه، بىر سىرا آدلارلا باغلانان و شئعر كىمى جۆملەلرە دە
قارشىلاشيريقي؛ مثلاً:

- فاطما، يۇل اۆستە ياتما، چۇبانا داش آتما، چۇبان يازىقدىر، قىيرى
قازىقدىر.

- عابباس، ايت منى قاپباز (قاپماز).
- سكىنە، دۆش گىت قۇيۇنۇن تەكىنە.
- رىضا- رىضا، مەندى خۇروزا، گىتدى تەبرىزە، دۆشەو خۇۋۇضا.
- فتوللا، ئىششىكى تەرسە چوللا!

ايشارە ئاندىلەن ھەجەر، گۇستەرىلەن قۇندارما آدلار، خالقىن ايجىندە ايشلەنەن جۇكلار، ھەزەلەر و سايىرە، ھەم دە اۇنلارلا باغلى رىۋايەت، خەكايە، دىيىم، اينام، آتالار سۆزۈ، ناغىل، لىطىفە، دىستان و باشقا شئىلەر قولايغىمىز چاتان كىمى قىلمە آلىنمەلى دىرلار؛ آنجاق دىقەت يەتەرمەلى بىك كى، گۇردۇيۇموز ايشلەردە كىمەسە يە تۇخۇنمايلاق، خەتە حەقىقى شەخسلەرلە باغلى بىر سۆز دىمەك ايسەسەك دە، ايسەتەر او آدم دىرى، ايسەرسە دە دۇنياسىنى دىيەشمەش اولسون، ھىچ بىر بەھانە ايلە اونون آدىنى قىلمە آلامالى و خۇرمەتى- نى سەندىرمامالى يىق؛ سۆز يۇخ كى، بىلە بىر شئىلەر تۇپلاماقدا شەخس آدىنا ئىحتىياج دا يۇخدور، شەخس آدلار ايلە باغلى سۆزلەر، دىيىملەر، تەرمىنلەر و صىفىتلەر يازىلاراق، آدلار يىرەنى اوچ نۇقتە ايلە دۆلدورماق آن ياخشى يۇلدور.

۱۴-۳ لطفەلەر و طنزلىر

لطفەلەر و طنزلىر، بىزىم مىلتىمىزىن ايچىندە نە قەدەر دئىن چۇخدور. بونلار بىر سىراسى خاص بىر بۇلگەدە ايشلىنىرسە، بىر سىراسى چۇخ گىنىش يايلىمىش، اۇزاق-اۇزاق ائللرىمىزدە دە ايشلىنىمىدەدىلر. مثلاً: موللا نصيرالدينلە باغلى لطفەلرى، ان اوجقار ائللرىمىزدە دە گۇرمك اۇلار؛ ھابىلە فارس دىللى و طنداشلارمىزىن ايچىندە دە چۇخلو موللا نصيرالدين لطفەلرىنە راست گلمك اۇلور؛ امما بىزدە اۇلان موللا ايلە فارسلىرداكى موللا تام فرقلى دىر. بىزدە اۇلان موللا چۇخ تىز باشادۇش، دىرى باش، آلدانمايان، جىنە بۇرك تىكن و حاضىر جاۋاب دىر؛ آنجاق فارسلىرداكى موللا نصيرالدين، اۇلدوقجا خىرى- شىرىنى بىلمەين، حىسابسىز- كىتابسىز ايشلر گۇرەن و كۆت بىيىن بىر ادام دىر. طنز ايلە لطفەنەن فرقى بورادادىركى، لطفەلر خالقىن بوش واختلارنى دولدورماق و اۇنلارنى گۆلدورمك، ياخشى تربىيە ائتمك اوچون يارانمىش و يا بىر تارىخى ھادىئەنەن تائىرىندە مئىدانا گلمىشلىر. امما طنزلىر، آرتىق اىستىباد ھاكىمىيەتنى اۇلان، قاپالى، دانىشماغا، فىكىر سۆيلەمگە ايمكان تاپا بىلمەين خالقلاردا يارانىر.

بونا اساساً دئمك اۇلار كى، لطفە خالقى گۆلدورمك تربىيە ائتمە اوچون، طنز خالقى تربىيەسىلرە گۆلدورمك، پىسلىرى قىتناماق و آبىرسىز ائتمك اوچون يارانىدۇر. باشقا سۆزلە دئسك، طنز، ھاقلى اۇلان خالقىن گىزلى اعتىراض سسى دىر. اۇ، ھاجان كى سۆزونو، فىكىرىنى، اىستىگىنى آچىق- آيدىن دئىيە بىلمەيندە، ظاليمىن اوزونون سۆيونو تۆكمك اوچون، اۆستو اۆرتولو سۆزلرلە اۇنو گۆلونجە قۇيور؛ بىللە كى، يالنىز مۆعتىن اداملار

اۋنون اصل- مقصدىنى باشا دۆشورلر. دئىمك طنز اينسانلارى گۆلدورورسەدە، اۇنلارى دۆشۈنمەيە، اۇياتماغا، باشا سالماغا چاليشير و بير آجيشديرىجى قامچى كىمى دە عدالتسىز و عدالتسىزلىگە تۇخونور. بئلە- لىكلە دە طنزىن سىياسى روحو و اۇيادىجى رۇلو واردىر.

لطيفەلر و طنزلرىن چۇخو ياراندىغى عصرده حاكىم اۇلان سىياسى- ايجتىماعى شرايىطى دە چۇخ ياخشى عكس ائتديرەبىلرلر.

خالقىن معنوى ثىروتىن لطفەلر و طنزلر قۇلونو تۇپلاماقدى ھامى يا مۇراجىعت ائىمك اۇلار؛ آنجاق عۆموم خالق اىلە اۇتور- دۇر ائىدن آدمالاردان سۇروشماقلا، چۇخ لطيفە و طنز بىلنلرى تاپماق اۇلار. لطيفە و طنزلر دە، سۇيەلەنەنن دانىشقىق شىوہسى و يئرلى لەجەسى اىلە اۇلدوغو كىمى قۇرونمالى و ثبت اۇلمالى دىر.

۱۵-۳ سايالار - تەكەچى سۆزلىرى - كۇسا چىخارماق

سايانچىلار، تەكەچىلەر ۋە كۇسالار ھەر ايل بايرام قاباغىندا (نۆۋروز بايرامى عرفەسىندە) خاس بىر سۆزلەر، شئەرلەر، آلقىشلار ۋە دۇعالارنى اۇخويلاق كندلردە گزردىلەر. سايانچىلارنى ھەر اليندە بىر ال آغاجى، تەكە-چىلرىن اليندە صۆنغى (مىنوعى-قايرما) بىر تەكە ۋە كۇسالارنى آينىلرىندە خاس پالتارلار اۇلاردى.

كۇسا ۋە تەكە مىراسىملىرى ايندىدە بعضى يىرلردە داوام ائدىر. كندلردە ياشايان قۇجالار ھەمدە بو مىراسىملىرى آپارانلار ايلە گۇرۇشوب - قۇنۇشماقدا، ھەم سۆزۈ گئىدىن مىراسىملىرىن فىلسفەسىنى، ھەم دە سۆزلىرىنى ۋە گئىم فۇرمالارنىنى اۇيرەنمەك اۇلار. بو كىمى مىراسىملىرى ئىت ائتمگە لاپ ياخشى وسىلە ويدئۇ كامئراسى دىر. يعنى مىراسىمىن اۇزۇندىن جانلى شكىلدە چكىلن فىلىم دىر كى، ھەر نەبى اۇلدوغۇ كىمى گۇستىرەبىلەر. آچىق سۆز بۇكى، بو مىراسىملىرى دئىمەك ۋە يازماقلا، اۇلدوغۇ كىمى عكس ائتمەك اۇلماز.

سايانچىلار، تەكەچىلەر، كۇسالارنى سۆزلىرى، مىراسىملىرى، مىراسىملىرىنىن فىلسفەلىرى، ھەمىن ايفانچىلار ۋە مىراسىملىرى ايلە باغلى ھەرنە ناغىل، شئەر، خىكايە، باياتى، آتالار سۆزۈ، اينام، اۇيۇن، لطيفە، روايت ۋە سايىرە وارسا، اۇلدوغۇ كىمى يازىلاچاق دىر. آشاغىدا كۇسا ۋە تەكەچى سۆزلىرىندىن اۇرنىكلەر وئرىلەر.

كۇسا سۆزۈ:

بە حق- سورەى ياسىن تبارك سىزىن بو تازە بايرامىز مۇبارك

تەكەچى سۆزۈ:

تەكە- تەكە آختا تەكە، بوينوزۇندا نۇخدا تەكە.

۱۶-۳ روایتلر

روایتلری نئچه بۇلگویه بۇلمک اۇلار، اۇ جۆملەدن:

- تاریخی اۇلایلارلا باغلی روایتلر
- تاریخی شخصییتلرله باغلی روایتلر
- طبیعی حادیثه لرله علاقه دار روایتلر
- تۆپونیم (جوغرافیایی) روایتلر
- میفیک (افسانه وی) روایتلر
- ... و

خالقیمیزین چوخ قدیم دؤورلردن قالما ناغیللاری و روایتلرینی اۇیره نمکله، اولو بابالار و آنالاریمیزین هر بیر حئیوان نؤوعونه، میلی-سییاسی قهرمانلارینا، طبیعته، جینلره، پرلره، دئولره، باشقا طبیعی و غئیر طبیعی قوؤهلره، آلاها و پرستیش انتدیکلری آیری-آیری شئیلره اۇلان مۆناسیبتیلرینی همده حیات و معیشتده نهلردن فایدالاندیققلارینی اۇیره نیریک.

بو عۆنوانلاری گؤستریلن و حتّا گؤستريلمه یین روایتلر، اغیزلاردا دئییلن کیمی و دئیهنین دانیشیق شیوه سی ایله قلمه آلتیمالی و حتّا بئیینه باتمایان سؤزلر ده دیشیلمه مه لی، ائله اولدوغو کیمی گؤستريلمه لی دیر.

فؤکلور تۇپلایانلار و یا تدقیقاتچیلارین دا ایشله دیکلری مۆوضوع اؤزره اؤزهل فیکیر و نظرلری اۇلارسا، آیری بیر بؤلومده و اؤنون اؤز آدینا قئید اؤلمالی دیر.

۱۷-۳ حىكايەلەر

حىكايەلەر نىچە بۇلگويە بۇلمىك اۇلار، اۇ جۆملەدن:

- تارىخى اۇلايلارلا باغلى حىكايەلەر
- تارىخى شىخىيىتلەرلە باغلى حىكايەلەر
- طىبىعى حادىئەلەرلە علاقه دار حىكايەلەر
- تۇپۇنىم (جۇغرافىيى) حىكايەلەر
- ميفىك (افسانەوى) حىكايەلەر
- ...

روايتلار و حىكايەلەر چۇخ درىن كىچىشىمىزى گۇستىرەبىلن
 آرى- دۇزو بىر آينا و اۇ دۇورلردە خالقىمىزىن مىلى، ايجتىماعى،
 سىياسى، شىخىيىتلەرنە، اۇلكەلەرنە، دىنلەرنە، طىبىعى و غىير طىبىعى
 قۇۋلەر، طىبىغە، سىغىندىقلار و قۇرخدوقلار مىفىك قۇۋەلەر
 اۇلان مۇناسىبتىلەرنىن سىندىدەر.

روايتلەرلە حىكايەلەرنىن فرقى بۇزدادىركى، روايتلار آرتىق تارىخى
 اۇلايلارلا دايانىر، آما حىكايەلەر، داھا چۇخ خالقىن دۇشونجەسى و
 تىفكۇرونون يارادىجىلىغى محصولدور.

ھىر حالدا ھىر بىرى، خالقىمىزىن مىلى- معنوى ئىروتى سايىلىر و
 اۇلدوغو كىمى دە تۇپلانمالى، قۇرونمالى و ساخلانىلمالى دىر.

۱۸-۳ ايناملار

خالق آراسيندا اولان ايناملارنى اؤيرەنمەك اۆچۈن، اينسانىن يارانىشى، حياتى، معيشتى، داورانىشى، يارادىجىلىقى، ھابىئەلە حىۋانلارنى ھەر نۆۋەتتە ئۆزەللىكلەرنى، طبيئەتتە ھەر نەرسەنى كىيىم-كۆيۈرۈك، دۇيۇرۇق، ئاشىدىرىك ۋە اؤيرەنمەگەن سۆزۈرۈك، ئۇنىلا عايىد ايناملارنى دا سۆزۈشۈملىيىق.

بۇلار اۆز يىرىندە، انجاق بەئزى گۆرۈنۈش غەير- عادى شەيلىر بارەدە سۇال ۋە ئىمكەنلازىم گەلەر. مۇئەللىم بەئزى گۆرۈرۈك كىيىم، بىر اۋشاغىن بۇيۇنغا بىر گۆۋى مۇنچۇق آسىپلار ۋە يا بىر گۆۋى مۇنچۇق اۋنۇن پالتارىنىن چىگىنىنە يا آرخاسىنا تىكىپلەر. بۇلار بىر ايشىن عىلتىنى اۋنۇن بۇيۇگۈندىن سۆزۈشۈندە، بۇلار بىر جاۋاب آلىرىق:

- قۇرۇرام اۋشاغا نۇزۇر دىيەر. گۆۋى مۇنچۇق آدمى بدنۇزدىن ساخلاپار. بەئزىدە بىرىنى بىر ايشىدىن چىكىندىرەمكە، بىر اينامى اؤيرەنمەك اۋلار، مۇئەللىم گۆرۈرسەن كىيىم، بىرى- بىرىنە دىيەر: آغىر بىر شەيلى يىرە سالاندا ۋە يا ايسىتى سۇيۇ يىرە آتاندا «بسم الله» دىيەر، يۇخسا جىنلەر زىيان دىيەر، اۋلار دا سەنە زىيان يىتىرىلەر.

قىدىم دىنلەردىن قالما، ھەم دە تارىخ بۇيۇ خالقىن تەجرۇبەلەرنى اساسىندا مۇئەللىم گەلەن ايناملار، ھابىئەلە خىيال ۋە تەسۋۈرلەرنى ياراتىدىغى ۋە خالقىن ايناندىغى سايسىز - ھىسابسىز ايناملار ۋە ئىتتىقادلار اۋجۇملەندىرە دۇشۇر - دۇشمۇزى اولان ئەمەللەر، ايشىلەر، ساعاتلار، گۆنلەر، ھابىئەلە دۇنۇلەر، آل آروادى -

(آلئىيانى)لار، جىنلر، پرىلر، اۇنلار يىن اۇلدوقلار يىلر، جىنلى اۇلماق، ملكلر، اۇلو خۇرتلاماق، جىن وۇرماق، جىگر سۇيا چكىلمك، ايلان، قارا پىشىك، گۇيرچىن و بو كىمى حئىوانلار يىن بعضا جىن اۇلماسى، اوشاق دۇنيايا گلندە بدنندە خال اۇلماق، اۇنون بدننى يىن بىر حىصەسى يىن آيرى بۇيادا اۇلماسى بارەسىندە ايناملار، اۇنون گر اۇلماسى (باشى يىن آلنىنا يىتتىش يىرى يىن تۆكلرى يىن آشاغىيا يۇخ، يۇخارىيا ياتماسى)، قۇجا آدمىن بىر داھا دىش چىخارماسى، آسقىرما، تىك صىبىر، جۇت صىبىر، چىلە باسماق، اوشاغى نىجە چىلە باسار، گلىنى نىجە چىلە باسار؟ زىگىل چىخارتماق، زىگىل سىلمك، بدقدىلمك، خۇش قدىلمك، آياغى آغىرلىق، آياغى يۇنگوللوک، الى يۇنگوللوک، مۇغىن آدمىلار و يا حئىوانلار يىن اۇزونە اۇز ساتاشماق، بدنلر يىن نظرىنى سىتىدىرماق، مۇسافىرىن آردىنجا سو آتماق، سويو بۇلاندىرماق، يىر تىشمەنىن سىبى، گۇى گۇرولداماغىن نىجەسى، ياغىش ياغا - ياغا گۇن چىخماق، ياغىش ياغماياندا نە ايشلر گۇرمىك، خىر و شر روحلار يىن تائىرى، بىر سىرا دۇغالار ايلە شر قۇۋەلرە غالىب گلمك. قۇردون آغزىنى باغلاماق، ايلانى اۇسونلاماق، ايلان - عقرب دۇعاسى ايلە اۇنلار يىن چالماغى يىن قاباغىنى آلماق، قۇردون آغزىنى باغلاماق، بىرى قۇرخماسىن، - دئىه، اۇنون پالتارىنا قۇرد الى يا قۇرد گۇزو آسماق، دۇلونو باغلاماق، گۇن و آى توتولاندا اۇنون آچىلماغى اۇچون نە ايشلر گۇرمىك، گۇن و آيىن توتولماغى يىن يىر اۇزوندە و يا بعضى اۇلكە - لردە تائىرى بارەدە فىكىر و اينام، قۇرد، تۆلكو، ايت ، دۇوشان گۇرمىك، كرتىكلە و قۇرباغا و چۇخلو اهللى و وحشى حئىوانلار، آغاجلار و بىتگىلر بارەدە، اوشاق دۇنيايا گلندە، دۇغوم چىتىن اۇلاندا، اوشاق واخىتىندان تىز و يا گىچ دىش چىخاراندا، يۇخو دىمك و يۇخو يۇزماق، خاص بىر آغاجلا

آدامى وۇرماق، يۇخودا بىر سىرا شىللىرى گۇرمەك بارەدە، ياغىش ياغمایاندا نە ایشلر گۇرمەك، اوڭشاغى اۇلمايان آداملار چارا قىلماق، بعضى خستە-لىكلىرى بىر سىرا سۇزلر و يا ایشلرلە مۇعالىجە ائتمەك، بىر سىرا يئرلى داغلار، سولار، چایلار، بولاقلار، داشلار، آغاجلار بارەدە، ساغساغان، بايقوش، قجیر، سىمىرىق قوشو و آیرى قوشلار بارەدە، سیلاح، ال آغاجى، چۇماق، گنىم، باشماق و يۇزلرجه باشقا شىلر بارەدە، جادو و سحر ایلە تۇى گنجەسى اۇغلاننى باغلاماق، بىرىننن ایشىنى دۇیونە سالماق و بو كىمى جادولارى سىندىرماق، باشقا ساحەلردە جادو ائلمەك و جادولارى سىندىرماق، طیلیسیم و دۇعا یازماق، فال آچماق و بو كىمى شىلرە اۇلان ایناملار بارەدە چۇخلو سۇرغولار وئرهرك جاوابلار آلماق اۇلار. آنجاق اونوتماالى يىق كى، سۇرغو وئرن و ایناملارى تۇپلاماق ایستەین آدام، اۇزو بو شىلرە اینانماسا دا سۇرغولارینا جاواب وئرن آداما بیلدىرمەمەلى دیر؛ ھابئله اونون دۇدىكلىرى بشىنینه باتماسا دا قاش - گۇز ایمكله و یا اونلار ائعتیناسیز اۇلماقلا، طرفین دۇوقونو پوزمامالى دیر؛ چۈنكى سۇرغولار جاواب وئرن، سۇرغو سۇروشانین نیئت و فیکیرینی باشادۇشرسە، جاواب وئرمەكدن چكىنر و ایستەنیلن نتیجە آلینماز.

ایناملار دا آغیزدان چىخان كىمى و ھىچ نەبى آزالیب - چۇخالمادان ھم دە سۇیلەيەننن لەججەسى ایلە یازىلمالى و ثبت اۇلمالى دیرلار. بونو دا خاطىراتمالى يىق كى، ایناملار یالنیز بو سۇیلەنیلن ساحەلردە دىیل، ھر كسىن يئریندە، ائل - اۇباسیندا، شھرىندە، كندیندە، ائلەجەدە اۇز یادداشیندا چۇخلو ایناملار اۇلابیلر كى، ھامیسىننن تۇپلانماسى لازیم دیر.